

**TRINITARIAN THEOLOGY AND PHILOSOPHICAL ISSUES IV:
English Theology ca. 1300: William of Ware and Richard of Bromwich**

Russell L. Friedman and Chris Schabel*

I. William of Ware: Five Questions from his *I Sentences*

In an earlier installment of this series of articles (*CIMAGL* 72 [2001], p. 94 n. 6) there was promised an edition of William of Ware's discussion of the de facto Filioque question (i.e. whether the Holy Spirit actually proceeds from Father and Son, in opposition to the Greek Orthodox view). We make good on that promise here. In addition to that text, four other questions from Ware's *I Sentences* are printed for the first time below.

The texts were created using three main manuscripts:

F = Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana lat. Plut. 33 dext. 1¹

V = BAV, Chigi. lat. B VII 114

W = Wien, Österreichische Nat. Bibl. 1424

In addition, readings have been checked occasionally using:

A = Wien, Österreichische Nat. Bibl. 1438

All of the work was done from microfilm. The five questions edited are as follows:

I *Sent.*, d. 6, q. 1 (= q. 38²): Utrum Pater producat Filium necessitate (F 33v; V 33v; W 30va-b)

I *Sent.*, d. 6, q. 2 (= q. 39): Utrum Pater genuit Filium voluntate (F 33v-34v; V 34ra-va; W 30vb-31rb)

I *Sent.*, d. 10, q. unica (= q. 53): Utrum Spiritus Sanctus procedat per modum voluntatis (F 43v; V 43ra-b; W 38ra-b = d. 9, q. 2)³

I *Sent.*, d. 11, q. 1 (= q. 54): Utrum Spiritus Sanctus procedat a Patre et Filio (F 43v-44v; V 43ra-44ra; W 38rb-vb = d. 9, q. 3)⁴

* Once again thanks to Sten Ebbesen for his careful and helpful reading of the Latin texts as well as to Silvia Donati for offering helpful conjectures. We also thank the Abbey of Mont César (Leuven, Belgium) for lending us some microfilms, and Wouter Goris for his help in arranging this loan. The University of Cyprus provided funds for the purchase of microfilms. Friedman's work was supported by a fellowship from the Alexander von Humboldt Stiftung, and was carried out while resident at the Thomas Institute of the University of Cologne.

In the editions we have not noted scribal self-corrections of any kind, and have always employed a principle of charity. Abbreviations used and editorial conventions adhered to are standard and as noted in the first two articles in this series (see *CIMAGL* 72 [2001], pp. 97-98; *CIMAGL* 73 [2002], p. 24) to which should be added: \.../ = in mg. vel inter lineas.

¹ This manuscript was described by P. Muscat, O.F.M., in his article "Guillelmi de Ware Quaestio inedita de unitate Dei", *Antonianum* 2 (1927), pp. 335-50, esp. pp. 339-40; see further J. Lechner, "Beiträge zum mittelalterliche Franziskanerschriftum, vornehmlich der Oxforder Schule des 13./14. Jahrhunderts, auf Grund einer Florentiner Wilhelm von Ware-Hs.", *Franziskanische Studien* 19 (1932), pp. 99-127.

² Question numbering follows the question list found in A. Daniels, "Zu den Beziehungen zwischen Wilhelm von Ware und Johannes Duns Scotus", *Franziskanische Studien* 4 (1917), pp. 221-38.

³ An excerpt of this question (= ll. 228-37, 252-69 below) was published and discussed in M. Schmaus, *Der "Liber propugnatorius" des Thomas Anglicus und die Lehrunterschiede zwischen Thomas von Aquin und Duns Scotus*, BGPTM 29.1-2 (Münster, 1930), pp. 191-92.

I *Sent.*, d. 11, q. 2 (= q. 55): *Utrum Pater posset producere Spiritum Sanctum, supposito quod non haberet virtutem producendi Filium* (F 44v-45r; V 44ra-vb; W 38vb-39rb = d. 9, q. 4)⁵

Our primary goal has been to give a good Latin text, though we have indicated in the highly abbreviated apparatus major omissions and additions as well as where we have chosen to depart from the word choice (not word order) of our base manuscript, V. We chose to make V the base manuscript for two main reasons. First, because in the Ware editions previously published in this series V (along with F) clearly gave the best text.⁶ Second, because V contains several large passages (ll. 217-20, 238-50, 284-90, 347-53, 403-26, 628-35) that are not found in the other manuscripts examined but which could possibly be genuine Ware material, rather than unwarranted additions in V. Not wanting to rule out this possibility, we have included this text in the edition itself, distinguishing it from the common text found in all of the witnesses consulted by putting it in a smaller font. Interesting in regard to the V manuscript is that at ll. 575-76 below, Ware refers to his own work, citing an issue that he will address in a question at the beginning of the second book of the *Sentences* (*erit etiam quaestio de hoc in principio secundi*). All the manuscripts consulted agree on this reading. In the V manuscript, the question that is being referred to is indeed found as the first question of Ware's commentary on II *Sentences*; in the Florence and the two Vienna manuscripts, on the other hand, this question is found in Ware's commentary on I *Sentences* (d. 27, q. 6 = q. 88).⁷ Thus, in at least this instance the V manuscript has greater internal consistency than do the other three manuscripts examined here. With all this in mind, it is worthwhile noting that the complex textual situation surrounding Ware's *Sentences* commentary – the number of redactions and their relationship to each other; whether the redactions are Ware's own work or those of students working in the Franciscan schools – will only be clarified through a major editorial endeavor. This is not our purpose here, but we look forward to the day that someone takes on that demanding task: Ware's apparent importance to medieval intellectual history makes it highly desirable.⁸

The theme common to all five texts edited below is that of nature and will as productive powers in God, and all the texts take their point of departure in Ware's emanation trinitarian theology and his acceptance of the psychological model of the Trinity as an accurate description of God's trinitarian nature. Take as an example Ware's question on the Filioque. Ware's only "proof" that the Holy Spirit does indeed proceed from Father and Son is based on his claim that the Son receives the divine will (or the spirative power) from the Father, and that the Son must spirate by that will just

⁴ Discussion and short excerpt (= ll. 428-38 below) in Schmaus, *Liber propugnatorius*, p. 306.

⁵ Discussion and short excerpt (= ll. 582-604 below) in Schmaus, *Liber propugnatorius*, p. 307-309.

⁶ See *CIMAGL* 72 (2001), pp. 92-93.

⁷ See further the note to l. 576 in the Ware editions below.

⁸ We intend to return to the issue of Ware and the redactions/versions of his *Sentences* commentary in an article in which we will edit two questions from his I *Sent.* from all surviving copies, and in which we will give an overview of the state of the research on Ware.

as much as the Father does (cf. ll. 427-52). This argument is descended from Henry of Ghent, and Scotus will use a variation of it in his discussion of the same issue.⁹ What is striking about Ware's discussion is his rather categorical rejection of the efficacy of other arguments – both rational and from authority – to prove that the Son necessarily spirates the Holy Spirit (ll. 303-402): according to him, Ware's is the one argument that seems to hold (*una ratio quae videtur concludere*; l. 428). The rejection of so many proofs of the Filioque must have seemed remarkable to at least William of Nottingham, O.F.M., who says that Ware all in all takes on the arguments of the Greeks (*aliquorum rationes, qui quasi induunt vicem Graecorum*).¹⁰ Although Ware thinks ultimately that the Filioque is amenable to proof, nevertheless he insists in the final of the five editions offered below that the Father could spirate the Holy Spirit without the Son; this is simply not the way things are *de facto* (e.g. ll. 582-96).

Ware's emanation trinitarian theology and strong use of the psychological model of the Trinity are at the heart of the other questions edited here. For example, since the Son is emanated by way of nature or by way of intellect (*naturaliter, per modum naturae vel intellectus*), Ware investigates what type of necessity is involved in this natural procession and whether the Son can be said to be produced by the Father by will (*voluntate; per modum voluntatis*) at all. In a parallel fashion, since the Holy Spirit is produced by will, in what way is his emanation "natural" and necessary and in what way is it free (*libera*)? How are we to understand 'voluntary', a word that often has the connotation of "contingent" or even "on the spur of the moment"? These issues – touching on the meaning of 'necessity' (e.g. ll. 8-39), 'will' (e.g. ll. 77-109), 'contingency', and 'freedom' – were important, especially for Franciscan authors, and they surface time and again in trinitarian theology in the late thirteenth and early fourteenth century.¹¹ Ware himself espouses a type of compatibilism, i.e. a position on which a fully determined action can still be free, and hence the Holy Spirit can be freely produced necessarily (ll. 42, 120-26, 242-50). These questions, moreover, give him the opportunity to discuss in some detail the relation between intellect and will in God and creatures (ll. 135-206). As in other areas of his trinitarian theology, here Ware is influenced by Henry of Ghent (see e.g. footnote to l. 252), adopting some of Henry's main ideas, although fine tuning them considerably. And as is the case with most of the texts so far published in this series, these questions from Ware show clearly the philosophical interest of questions dealing ostensibly with pure trinitarian theology.

⁹ For Henry of Ghent, see e.g. *Summa quaestionum ordinariarum*, art. 54, q. 6: "Quicquid ergo est in Patre praeter eius proprietatem relativam ad Filium qua Pater est, et Filium generat sive Verbum dicit, Filius habet a Patre sibi communicatum per generationem; quare et suam voluntatem secundam vi spirativa. Quare cum in quibus est eadem vis activa communis quae est principium actionis, et eadem actio communiter procedit ab ambobus ..." Ed. Badius, v. 2, f. 93rO. For Scotus, see I *Ordinatio*, d. 11, q. 1, nn. 11-12 (ed. Vaticana, v. 5, p. 4, ll. 5-17).

¹⁰ See William of Nottingham, I *Sent.*, d. 11, q. 1 (ed. Friedman, *CIMAGL* 72 [2001], p. 128, ll. 67-68).

¹¹ In a forthcoming article, Friedman will study these issues, basing himself on the Ware texts below, as well as discussions by Henry of Ghent and Hervaeus Natalis.

II. Richard of Bromwich: I *Sentences*, d. 11

Since Ephrem Longpré first drew attention to Richard of Bromwich and his *Sentences* commentary,¹² few studies have been devoted to the Oxford Benedictine theologian. This is undoubtedly due in part to the fact that this, his sole surviving work, could not have had a great deal of influence, existing as it does only in Richard's autograph: Worcester Cathedral, MS F.139.¹³ Nevertheless, as Longpré showed,¹⁴ Bromwich is of interest because he rehearses many views in his *Sentences* commentary, and hence is a useful witness to the state of Oxford theology in the first decade of the fourteenth century.

What we know about Bromwich's life and academic career is basically unchanged from what Little wrote in the now classic *Oxford Theology and Theologians*.¹⁵ There is good evidence that Richard was in Oxford studying in late 1302, since from Oxford he forwarded to the prior of Worcester a letter dated Rome 24 October 1302. Moreover, Richard was almost certainly Master of Theology by 30 September 1312, since on this date the prior of Worcester gave Ranulph de Calthorp permission to incept at Oxford, and from a commendation of Ranulph that Richard wrote we can deduce that Richard was Ranulph's teacher. Further information is found in a note in a contemporary hand on the flyleaf of the manuscript containing Richard's *Sentences* commentary:

Lectura quam fecit frater Richardus de Bromwyco et scripsit manu sua super quatuor libros Sententiarum antequam legit librum Sententiarum Oxon.

Thus, Richard himself penned his surviving autograph before he lectured on the *Sentences* at Oxford. As to the date of the commentary, Little points to the fact that Richard gives "clear references to two comparatively undistinguished theologians", Philip of Bridlington, 29th Franciscan lector at Oxford and regent master in 1300, and Robert of Beverly, 33rd Franciscan lector and regent master around 1305, and on this basis he reasonably suggests a date of composition around 1305. Perhaps we can go one

¹² See Longpré, "Philippe de Bridlington, O.F.M. et le Bx. Duns Scot", *Archivum Franciscanum historicum* 22 (1929), pp. 587-88.

¹³ The manuscript is described in *A Descriptive Catalogue of the Medieval Manuscripts in Worcester Cathedral Library*, ed. R.M. Thomson with M. Gullick (Woodbridge: Boydell & Brewer, 2001), p. 97 (and illustration 34a is from the ms.)

¹⁴ He was able to solidly attribute to Philip of Bridlington a question in Worcester Cathedral, MS Q. 99, on the basis of Bromwich's recitation of the view in his *Sentences* commentary, where Bromwich himself noted in the margin that the view was Bridlington's (F.139, f. 24ra).

¹⁵ A.G. Little and F. Pelster, *Oxford Theology and Theologians, c. A.D. 1282-1302* (Oxford: Oxford Historical Society, 1934), pp. 240-44, also 251. See also A.B. Emden, *A Biographical Register of the University of Oxford to A.D. 1500* (Oxford, 1957), vol. 1, pp. 277-78 (s.v. 'Bromwich, Richard de'); J.I. Catto, "Theology and Theologians 1220-1320", in *The History of the University of Oxford*, vol. 1, *The Early Oxford Schools*, J.I. Catto, ed. (Oxford, 1982), pp. 471-517, p. 513 ("lectures on the *Sent.*" given about 1305); W.J. Courtenay, *Schools and Scholars in Fourteenth-Century England* (Princeton, 1987), p. 47, n. 56 and p. 371, n. 32; R. Sharpe, *A Handlist of the Latin Writers of Great Britain and Ireland before 1540* (2nd ed.: Turnhout, 2001), p. 462 (s.v. 'Richard Bromwich').

step further. If Richard began his duties as regent master at latest sometime in 1312, then on the usual Oxford course of advanced theological study he would have started his *Sentences* lectures some three years before (the bachelor at Oxford first took at least a year to read the *Sentences*, followed by at least a term lecturing on the Bible, followed by about a year of duties and disputations). Thus, the *Sentences* lectures that we have, composed before he read the *Sentences* at Oxford, have a terminus ante quem of 1308-1309. On this basis, we propose a tentative dating for this commentary of 1305-1309, with the likelihood being perhaps more towards the beginning of the range than towards the end.¹⁶ It is at least possible that further study of the commentary and the views of other thinkers discussed in it will allow us to make the dating more precise.

Doctrinally, on the basis of the extremely few areas of his thought to have been studied to date, Bromwich appears to have been somewhat eclectic. Thus, Michael Schmaus in his study of Bromwich notes that in his theory of the cause of predestination the Benedictine is a faithful disciple of Aquinas.¹⁷ On the other hand, in the only other doctrinal study of Bromwich known to us – Balic's edition and analysis of Bromwich's question on the Immaculate Conception – Bromwich supports Scotus' view on the Immaculate Conception, and indeed much of the question is lifted more or less verbatim from corresponding questions of William of Ware and Scotus.¹⁸

The question edited below deals with the distinction of the Holy Spirit from the Son, given that the former does not come from the latter ("utrum Spiritus Sanctus distingueretur a Filio personaliter si non procederet ab eo, manente unitate essentiae divinae"; Worcester Cathedral, MS F.139, ff. 63r-65r). A first very prominent aspect of this text is its copious verbatim quotations from Henry of Ghent's *Quodlibeta* and *Summa* (§§ 7, 9-10, 15), William of Ware's *Sentences* commentary (§§ 56-57), and especially John Duns Scotus' *Lectura* (§§ 36-37, 48-50). These verbatim quotations illustrate clearly that in the first decade of the fourteenth century Oxford scholars were

¹⁶ Bert Roest (*A History of Franciscan Education (c. 1210-1517)* [Leiden: Brill, 2000], p. 98 n. 331; see also the literature cited there, esp. Asztalos) suggests that the Oxford custom of reading first the *Sentences* and then the Bible (which is the reverse of the order followed at Paris) originated in "a conflict between secular and regular masters (between 1311-1314)". If this is the case, then the course of study cannot help us much with the dates of Richard's *Sentences*. Nevertheless, it is still an open possibility that the legislature mandating this order from around 1310 was merely a codification of the prevailing practice (as suggested by A.G. Little, "The Franciscan School at Oxford in the Thirteenth Century", *Archivum Franciscanum historicum* 19 (1926), pp. 803-74, esp. p. 825.)

¹⁷ M. Schmaus, "Le Commentaire des *Sentences* de Richard de Bromwich O.S.B.", *Recherches de théologie ancienne et médiévale* 5 (1933); this article contains a complete question list for Bromwich's *Sent.* commentary as well as editions of I *Sent.*, dd. 41-42 ("utrum praescientia meritorum sit causa praedestinationis") and dd. 43-44 ("utrum in primo efficiente possit demonstrari omnipotentia ratione naturali").

¹⁸ C. Balic, "Richard de Bromwich, O.S.B. Quaestio de Immaculata Conceptione B.V. Mariae", in *Wahrheit und Verkündigung. Michael Schmaus zum 70. Geburtstag*, band 2, hrsg. Leo Scheffczyk, Werner Dettloff, Richard Heinzmann (München/Paderborn/Wien: Ferdinand Schöningh, 1967), pp. 925-46, with an edition of book III, d. 1 ("utrum beata Virgo fuerit concepta in originali peccato", pp. 929-46.)

engaging directly with Henry of Ghent's work, that William of Ware's commentary was known in the form it has come down to us, and that Scotus' *Lectura* was already a high profile part of the debate. Bromwich resoundingly rejects the Franciscan view of the question promoted by all of these other masters, accepting instead the Dominican view, descended from Aquinas, that if the Holy Spirit did not proceed from the Son, then they would not be two distinct persons. In reply to the standard Franciscan argument for their position – that Son and Holy Spirit could each be constituted on the basis of their differing emanations from the Father alone, i.e. the Son by his generation from the Father and the Holy Spirit by his spiration from the Father – Richard replies that the Franciscans have confused God with creatures. In creatures, where supposites are absolute subjects, diverse on account of matter, diverse emanations are indeed sufficient to bring about distinction; but in God, according to Richard, where one nature is shared by three supposites, only opposition of relations can bring about distinction between these supposites, and hence in order for the Holy Spirit to be distinct from the Son, the Holy Spirit must proceed from the Son (§§ 59, 69, 76). But although Richard certainly replies to the Franciscan position with reasoned arguments – including several discussions of *positio impossibilis* and obligations logic (e.g. §§ 33-34, 46-47, 74-76) – much of his response to the Franciscan view takes the form of a detailed description along with an analysis of the content of Anselm's *De processione Spiritus Sancti*, which had been used by authors since the middle of the thirteenth century to defend the Franciscan view. Bromwich's analysis seems to have been prompted by an anonymous defense of Henry of Ghent's position that itself is based on Anselm's text (§§ 24-32).¹⁹ In Richard's view (§§ 38-45), Anselm was quite clear: if the Son did not spirate the Holy Spirit, and hence there were no opposed relations between these two persons, then the Holy Spirit would not be a person distinct from the person of the Son (e.g. ll. 285-86).

¹⁹ We have not been able to identify the author of the view that Bromwich quotes. It seems quite certain from the way that Bromwich describes the view that it was meant with the express intention of defending Henry's opinion (l. 143: "Aliqui qui nituntur salvare dictam opinionem dicunt quod", coming as it does after the presentation of Henry's opinion followed by arguments against Henry's opinion). Could this be Richard of Conington? Conington was a well known defender of Henry, and it is quite likely that he was at Oxford in the years in which Bromwich was writing his commentary (see e.g. S.D. Dumont, "William of Ware, Richard of Conington and the *Collationes Oxonienses* of John Duns Scotus", in L. Honnefelder, R. Wood, and M. Dreyer (eds.), *John Duns Scotus. Metaphysics and Ethics* [Leiden/New York: Brill, 1996], pp. 59-85, esp. pp. 68-69, 83-85). Unfortunately, none of Conington's surviving works contain a question on the distinction of the Holy Spirit from the Son (see V. Doucet, "L'œuvre scolastique de Richard de Conington, O.F.M.", *Archivum Franciscanum historicum* 29 (1936), pp. 396-442 – the only question here having anything to do with these issues was found in a manuscript destroyed in the 1904 fire in Turin cathedral, i.e. q. 23 of his II *Quodl.* ["utrum emanationes in divinis distinguantur se ipsis formaliter"], art. cit., p. 428; cf. also F. Pelster, "Franziskanerlehrer um die Wende des 13. und zu Anfang des 14. Jahrhunderts in zwei ehemaligen Turiner Hss.", *Gregorianum* 18 [1937], pp. 291-317, esp. 294-309, 317). We offer Conington's name as a conjecture that we may never be able to prove – and certainly not without further study of Bromwich's *Sentences* commentary and Conington's unedited works.

GUILLELMUS DE WARE: QUINQUE QUAESTIONES EX I SENT.

I Sent., d. 6, q. 1 (= q. 38)

Deinde circa d. 6 quaeritur utrum Pater producat Filium necessitate. Videtur quod non. Augustinus, quaestione 7, ad Orosium:¹ "In Deo nulla est necessitas". Ergo, etc.

Item, quanto agens est nobilius, tanto magis dominatur suo actui. Sed Deus Pater est agens simpliciter nobilissimum. Quare maxime dominans sui actus, et si sic, nullo modo
5 producit Filium necessitate.

Contra: hoc est impossibile: 'Pater non generat ex necessitate', ergo affirmativa opposita sibi est necessaria: 'Pater generat ex necessitate'.

Dicitur quod multiplex est necessitas, scilicet indigentiae, quae reducitur ad causam materiale, sicut cum dicitur "compositum ex contrariis necesse est corrumpi"; hoc non est
10 in Deo, quia non est ibi talis contrarietas, nec est ibi materia in potentia ad aliquam formam. Est secundo necessitas violentiae, quae reducitur ad causam efficientem, sicut cum /W 30vb/ violenter impellitur aliquod grave sursum; hoc non ponitur in Deo, quia in Deo nulla est coactio nec est causa aliqua coactione agentis. Est tertio necessitas expedientiae, sicut cum dicitur: 'si volo ire ultra mare, oportet me habere navem', et hoc reducitur ad causam
15 finale; et haec necessitas non est in Deo, quia Deus non habet finem extra se vel ad extra. Est quarto necessitas exigentiae ex qua debetur rei omne illud quod exigit natura, et hoc reducitur ad causam formalem; et haec necessitas bene est in Deo, exigit enim ipsa natura divina et de perfectione eius est quod non stet in absoluto solum, sed quod fluat in personas, sicut de perfectione solis est quod fluat in lumen ipsum producendo. Et omnes hii modi
20 necessitatis sumuntur ab Aristotele, V *Metaphysicae*.²

Contra hoc videtur esse Anselmus, II *Cur Deus homo*, 7 cap.,³ ubi ponit solum duplicem necessitatem, scilicet coactionis et immutabilitatis, et 17,⁴ dicit quod "omnis necessitas est coactio vel prohibitio, quae duae necessitates convertuntur invicem contrarie, sicut necesse et impossibile. Quicquid namque cogitur esse prohibetur non esse, et quod cogitur non esse
25 prohibetur esse." Et dicit ibi⁵ quod in Deo nulla est necessitas.

Et ad hoc breviter respondetur quod Anselmus sic distinxit antecedens virtute* vocabuli solum, Aristoteles vero respexit ad naturam rei. Similiter Anselmus, *De concordia*, cap. 2,⁶ dicit quod duplex est necessitas: una antecedens rem, et quae est ex natura rei, et alia necessitas sequens rem, quae est ex aliqua positione rei super se ipsam. Exemplum primi est
30 quod de necessitate caelum movetur; exemplum secundi est quod homo necessario currit

¹ Ps-Augustinus, *Dialogus quaestionum LXV*, q. 7 (PL 40, 736): "... necessitas in Deo non est."

² Cf. Aristoteles, *Metaph.* V, 5 (1015a20-b16); Averroes, *Metaph.* V, 5, com. 6 (ed. Iuntina, v. 8, ff. 109rb-109ra).

³ Cf. Anselmus, *Cur Deus homo* II, cap. 5: "Denique deus nihil facit necessitate, quia nullo modo cogitur aut prohibetur facere aliquid; et cum dicimus deum aliquid facere quasi necessitate ... quae scilicet necessitas non est aliud quam immutabilitas." Ed. Schmitt, v. 2, p. 100, ll. 20-26. Cf. *ibid.*, cap. 10 (ed. Schmitt, v. 2, p. 108, ll. 3-8).

⁴ Anselmus, *Cur Deus homo* II, cap. 17 (ed. Schmitt, v. 2, p. 123, ll. 23-25).

⁵ Anselmus, *Cur Deus homo* II, cap. 17 (ed. Schmitt, v. 2, p. 122, ll. 23-24).

⁶ Anselmus, *De concordia praescientiae et praedestinationis et gratiae Dei cum libero arbitrio* I, cap. 2 (ed. Schmitt, vol. 2, pp. 247-52).

dum currit. Et habent se istae necessitates hoc modo quod ad primam sequitur secunda, non e converso. Si enim caelum de necessitate movetur, sequitur quod de necessitate movetur dum movetur; sed non sequitur e converso: homo dum currit necessario currit, ergo necessario currit. Si ergo quaeritur utrum Pater producat Filium necessitate antecedente, 35 dicendum quod sic, quia de natura et de condicione naturae divinae est quod non in absoluto sistat, sed quod fluat in personas. Et cum ad necessitatem antecedentem sequatur necessitas sequens, quare sequitur quod de necessitate sequente Pater producat Filium, hoc enim de natura et condicione naturae est quod Pater sic generat Filium quod de necessitate /V 34ra/ generat.

40 Ad primum argumentum¹ dicitur quod Augustinus loquitur de necessitate violentiae tantum.

Ad aliud² dico quod agere ex necessitate exigentiae non obviat libertati.

I Sent., d. 6, q. 2 (= q. 39)

45 Quaeritur utrum Pater genuit Filium voluntate. Videtur quod sic. Richardus, VI *De trinitate*, cap. 3:³ “Quicquid ibi esse voluerit, erit per voluntatem.” Item, cap. 17:⁴ “Id velle idem erit quod generare.” Et subdit:⁵ “Ingenitum velle habere de se sibi conformem atque condignum idem mihi videtur quod generare Filium.”

Item: “omne involuntarium est contristans”.⁶ Sed Pater generando Filium non 50 contristatur. Quare voluntarie genuit.

Item, Anselmus, *De conceptu virginali*, cap. 4:⁷ “Nihil est poena alicui nisi quod est contra voluntatem.”

Item, Augustinus, IX *De trinitate*, cap. ultimo:⁸ “Partum mentis praecedit appetitus” voluntatis. Sed prima persona producta, quae est Filius, prima operatione producitur. Sed 55 prima operatio est operatio appetitus (quia “partum mentis praecedit appetitus”). Sed operatio appetitus est operatio voluntatis. Ergo Filius producitur voluntate.

Contra: Richardus, VI *De trinitate*, cap. 2,⁹ ubi dicit quod “persona producitur de substantia alterius, immediate producitur, inquam, principali procedendi ordine et secundum operationem naturae.” Similiter, cap. 17:¹⁰ “Utriusque productio uniformis non est. Si enim 60 utraque uniformis esset, una secundum ordinem naturae altera principalior non fuisset. Quod autem una principalior altera sit, superior disputatio invenit.” Haec ille. Si ergo productio Filii et Spiritus Sancti uniformis non sit, et Spiritus Sanctus producatur voluntate, sequitur quod Filius producatur per modum naturae, cum non sint plures modi procedendi in divinis.

¹ Cf. supra II. 1-2.

² Cf. supra II. 3-5.

³ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* VI, cap. 3 (ed. Ribaillier, p. 231, l. 12).

⁴ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* VI, cap. 17 (ed. Ribaillier, p. 252, l. 47).

⁵ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* VI, cap. 17 (ed. Ribaillier, p. 252, ll. 52-53).

⁶ Cf. Aristoteles, *Metaph.* V, 5 (1015a26-30).

⁷ Anselmus, *De conceptu virginali et de originali peccato* 4 (ed. Schmitt, v. 2, p. 145, l. 21).

⁸ Augustinus, *De trinitate* IX, 12, 18 (CCSL 50, p. 310, ll. 69-70).

⁹ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* VI, cap. 2 (ed. Ribaillier, p. 230, ll. 38-40).

¹⁰ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* VI, cap. 17 (ed. Ribaillier, p. 250, ll. 10-13).

Responsio <aliorum>

65 Hic dicunt aliqui¹ quod Pater /F 34r/ non producit Filium voluntate, cuius ratio est prima quia, cum ablativus semper construatur in ratione principii, si Pater genuit Filium voluntate, voluntas esset principium Filii, quod falsum est.

Nec potest dici quod producit Filium voluntate concomitante, quia tunc eadem ratione posset dici: ego video aure quia aure concomitante video; sed illud non conceditur; quare nec
70 aliud.

Item, in generatione* entis est operatio per modum naturae et operatio per modum voluntatis, ex II *Physicorum*.² Sed operatio naturae ita determinatur ad unum quod non potest oppositum. Voluntas vero non est determinata ad unum, immo ita hoc potest quod potest oppositum. Si ergo productio Filii esset voluntate, posset voluntas velle oppositum, et
75 ita posset non esse productio Filii, quod est impossibile.

<Contra responsionem aliorum>

Sed quia istae rationes non concludunt, ideo dicitur aliter distinguendo de voluntate.³ Est enim voluntas absoluta et voluntas condicionata. Voluntas condicionata est duplex: contracta, sicut voluntas qua volo capere uxorem cum tanta pecunia, et aliter non; /W 31ra/
80 alia impulsiva, sicut est voluntas qua volo proicere merces in mare ne submergar. Huiusmodi autem voluntates non sunt in Deo, quia dicunt imperfectionem; in Deo autem nulla est imperfectio. Voluntas autem absoluta dividitur. Quia quaedam est antecedens, per quam placet opus facienti antequam fiat, et ista voluntate antecedente non producit Filius: tum quia Filius est aeternus, et ideo nihil potest ipsum antecedere antecessione reali; tum quia
85 Filius producitur prima operatione, prima autem operatio est actus intellectus, est enim actus intellectus prior actu voluntatis. Quaedam est voluntas consequens, per quam incipit opus placere quod factum est, vel qua postquam voluerit producere, vult producere; et ista non potest esse in Deo, quia tunc esset in Deo mutatio, sicut arguunt philosophi quod si mundus non fuisset ab aeterno, sed esse incepisset ex tempore, tunc sequeretur quod in voluntate Dei
90 esset aliqua mutatio, quia tunc fieret de novo volente producere volens producere, quod est impossibile. Quaedam est voluntas concomitans, et ista voluntate producitur Filius. Sed hoc est duplex: vel principalis et elicitiva, vel complacens et alteri actui condelectans. Voluntate principali et principaliter eliciente non genuit Pater Filium, quia secundum Augustinum, V *De trinitate*, cap. 17,⁴ Spiritus Sanctus non est Filius, quia “exit a Patre non quo modo natus,
95 sed quo modo datus”; ergo voluntas est principalis ratio processus Spiritus Sancti. Sed una ratio principalis et formalis principiandi non potest esse in divinis duarum processionum personarum. Ergo voluntas non est principalis ratio elicitiva generationis. Item, nulla processio habet plures terminos per se; sed voluntate producitur Spiritus Sanctus; non ergo Filius. Sed voluntate complacente et actui intellectus condelectante producitur Filius, quod
100 ex hoc patet: quia “verbum est cum amore notitia”;⁵ verbum autem includit ista /V 34rb/ duo de ratione sui ita quod non potest dici verbum propter alterum istorum, scilicet propter

¹ Non invenimus, sed cf. Thomas de Aquino, *S. theol.* I, q. 41, art. 2, solutio.

² Cf. Aristoteles, *Physica* II, 1 (192 b 8-193a2).

³ Ll. 77-97, cf. Richardus de Mediavilla, *I Sent.*, d. 6, q. 2, resp. (ed. Brixiae, 1591, p. 72a).

⁴ Augustinus, *De trinitate* V, 14, 15 (CCSL 50, p. 222, ll. 9-10).

⁵ Cf. Augustinus, *De trinitate* IX, 10, 15 (CCSL 50, p. 307, ll. 29-30).

notitiam, quia si sic, tunc eadem ratione Spiritus Sanctus posset dici Verbum propter alteram partem, secundum quod est amor, vel Verbum dici Spiritus Sanctus. Unde recte sicut Verbum dicitur “cum Amore notitia”, sic Spiritus Sanctus potest dici “cum Verbo complacentia”, et sicut ad hoc quod producat Verbum oportet praecedere actus intellectus, sic ad actum Verbi oportet subsequi actus voluntatis, ita ut actus intellectus non sit sine actu voluntatis cum delectatione quasi subsequente et actus voluntatis non sit sine natura in operatione impellente quasi praecedente – et bene dicitur ‘impellente’, quia natura in operando agit ex impetu.

Ad primum alterius opinionis¹ dicendum quod voluntas est principium Filii, non principale et eliciens actum sed principium concomitans modo quo dictum est; unde ablativus non construitur ibi in ratione principalis principii, sed secundarii. Nec valet consequentia: cum construatur in ratione principii, ergo in ratione principii principalis.

Ad aliud² dicendum quod non est simile, quia auris non delectatur, quia nihil cooperatur ad actum videndi; sed voluntas condelectatur in productione Filii per intellectum.

Ad aliud³ dico quod per idem argumentum posset probari quod Spiritus Sanctus non procedat voluntate, quia tunc posset non procedere; similiter quod Deus non posset velle se ipsum voluntate, quia tunc posset non velle seu nolle se.

<Opinio propria>

Ideo dicitur quod non est de ratione libertatis quod voluntas possit velle hoc et oppositum, sed est naturae defectivae posse velle hoc et oppositum in bonis; sed ubi est perfecta libertas, scilicet in Deo et in sanctis in patria, sic volunt bonum quod non possunt velle oppositum, nec hoc repugnat libertati sed variabilitati. Unde beati maiorem libertatem habent in diligendo Deum ex hoc quod non possunt non diligere Deum. Et propter hoc assumptum est falsum, cum dicitur quod si voluntate produceretur Filius, quod tunc posset non produci, cum voluntas sit libera. Non enim consistit libertas voluntatis in posse hoc et oppositum eius. Unde et Augustinus, in *Enchiridion*, cap. 21,⁴ loquens de primo homine, quia qualis erat in sua beatitudine, “sic postea erit ut male velle non possit; nec ideo libero carebit arbitrio. Multo quippe liberius est arbitrium quod non poterit servire peccato.” Idem dicit Augustinus, XIV *De civitate Dei*, cap. 11.⁵

<Responsiones aliorum ad rationes principales>

Ad primum principale in quaestione⁶ dicendum quod aliqui⁷ negant ibi Richardum – potest tamen dici hic ad auctoritates suas et ad omnes consimiles quod Filius non procedit voluntate tamquam principali ratione elicitive, sed voluntate concomitante modo supradicto.

Ad illud Augustini⁸ respondent aliqui sic:¹ quod actus voluntatis imperfectus praecedit actum intellectus perfectum, sed actus intellectus perfectus praecedit actum voluntatis

¹ Cf. supra II. 65-67.

² Cf. supra II. 68-70.

³ Cf. supra II. 71-75.

⁴ Augustinus, *Enchiridion*, cap. 105 (CCSL 46, p. 106, ll. 14-17).

⁵ Augustinus, *De civitate Dei* XIV, cap. 11: “Arbitrium igitur voluntatis tunc est vere liberum, cum vitiis peccatisque non servit.” CCSL 48, p. 432, ll. 41-43.

⁶ Cf. supra II. 45-48.

⁷ Non invenimus.

⁸ Cf. supra II. 53-56.

perfectum, et quia Filius producitur actu intellectus perfecto, ideo non producitur nec potest
 produci Filius actu voluntatis imperfecto praecedente actum intellectus, sed producitur actu
 intellectus perfecto praecedente actum voluntatis perfectum. Quod autem actus voluntatis
 140 imperfectus praecedat actum intellectus perfectum probant per Augustinum, XI *De trinitate*,
 cap. 2 et 3,² ubi dicit quod non potest esse intelligentia nisi per copulationem voluntatis.
 Ergo prius copulat voluntas intellectum cum obiecto quam intellectus intelligit; sed ista
 copulatio est aliquis actus voluntatis, licet imperfectus.

Item, si actus voluntatis non praecederet actum intellectus, cum actus intellectus sit
 145 naturalis et non voluntarius, semper praesente obiecto intellectui staret actus intellectus,
 quod non videtur verum, quia tunc semper unum intelligeret. Cum igitur hoc sit
 inconveniens, necesse est actum voluntatis copulantem praecedere, qui copulet intellectum
 cum hoc et non cum alio.

Item, quando intellectus intelligit unum, ad imperium voluntatis dimittit illud et convertit
 150 se ad intelligendum aliud, quod non posset esse nisi actus voluntatis praecederet, quia prius
 vult illud intelligi quam imperet intellectui ut illud intelligat.

Contra <responsionem aliorum ad auctoritatem Augustini>

Sicut se habet perfectum ad perfectum, sic imperfectum ad imperfectum. Si ergo actus
 perfectus intellectus, secundum eos, praecedit actum perfectum voluntatis, sequitur quod
 155 actus intellectus imperfectus praecedit actum imperfectum voluntatis, et sic aliquis actus
 intellectus praecedit omnem actum voluntatis.

Item, quod actus voluntatis praecedat actum intellectus videtur plane contra Augustinum,
 X *De trinitate*, cap. 3, ubi dicit sic:³ "Quamobrem omnis amor studentis animi, hoc est
 volentis scire quod nescit, /V 34va/ non est amor rei quam nescit, sed eius quam scit propter
 160 quam vult scire quod nescit." Et post⁴ sequitur quod nullus amat incognita.

Item, Augustinus, XV *De trinitate*, cap. 7:⁵ "Nemo enim vult quod omnino nescit."

Item, Damascenus, lib. II, cap. 26:⁶ "Ex necessitate consistit rationali liberum arbitrium."

Item, Philosophus, II *De anima*, et Commentator, com. 56*:⁷ omnis appetitus non sine
 imaginatione; ergo omnis appetitus rationalis non sine intellectu.

165 Item, Augustinus, cap. 7, *Ad Orosium*:⁸ "Praeire voluntas sapientiam non potest quoniam
 est Filius, ergo prius est rationabiliter sapere quam rationabiliter velle." Haec ille.

Item, Commentator, III *Ethicorum*, com. 2 et 3:⁹ Maximum* existit quod voluntarie
 aliquid operantium scientium /F 34v/ haec quae operantur est; scire ergo praecedit voluntarie
 agere secundum eum, et Philosophum ibidem.

¹ Non invenimus.

² Cf. e.g. Augustinus, *De trinitate* XI, 3, 6: "Atque ita fit illa trinitas ex memoria et interna visione et quae
 utrumque copulat voluntate, quae tria cum in unum coguntur ab ipso coactu cogitatio dicitur." CCSL 50, p.
 340, ll. 1-3.

³ Augustinus, *De trinitate* X, 1, 3 (CCSL 50, p. 314, ll. 109-111).

⁴ Cf. e.g. Augustinus, *De trinitate* X, 1, 3: "Nec ipse amat incognita ..." CCSL 50, p. 315, ll. 114-15.

⁵ Augustinus, *De trinitate* XV, 27, 50 (CCSL 50a, p. 532, ll. 101-102).

⁶ Damascenus, *De fide orthodoxa* 41, 1 (ed. Buytaert, p. 153, l. 17).

⁷ Non invenimus, sed cf. Aristoteles, *De anima*, III, 3 (427a17-428b30); Averroes, *Commentarium Magnum in
 Aristotelis de anima libros*, II, comm. 153-62 (ed. F. Stuart Crawford; Cambridge, Mass.: 1953; pp. 362-78).

⁸ Ps-Augustinus, *Dialogus quaestionum* LXV, q. 7 (PL 40, 736).

⁹ Non invenimus apud Averroem sive Eustratium.

<Responsio propria circa intellectionem et volitionem>

170

Ideo dicitur ad argumentum quod est intellectio perfecta et imperfecta, et volitio similiter perfecta et imperfecta, ita quod possunt fieri quatuor combinationes. Quia vel est actio intellectus perfecta et volitio similiter perfecta, et tunc intellectio praecedat volitionem; vel est intellectio imperfecta et volitio perfecta, et tunc intellectio praecedat; vel e converso
 175 intellectio perfecta et volitio imperfecta, et tunc volitio praecedat; vel utraque imperfecta, et sic intellectio praecedat. Ut sic primo sit in nobis intellectus imperfectus, secundo voluntas imperfecta, tertio intellectus perfectus quem praecedat voluntas imperfecta, et post intellectum perfectum consequitur voluntas perfecta. Sic in divinis est intellectio essentialis et volitio essentialis et intellectio notionalis et volitio notionalis; modo intellectio essentialis
 180 praecedat volitionem essentialem, sed volitio essentialis praecedat intellectionem notionalem per quam producitur Filius; sed intellectio notionalis per quam producitur Filius praecedat volitionem notionalem per quam producitur Spiritus Sanctus, ut sicut in humanis partum mentis praecedat quidem appetitus imperfectus, sic productionem Verbi in divinis, quae est per talem productionem, praecedat volitio essentialis. Verbum ergo producitur prima
 185 operatione notionali, quae est intellectio notionalis, concomitante et complacente actu voluntatis essentiali, qui etiam secundum modum nostrum intelligendi praecedat actum dicendi notionalem quo producitur Verbum, et etiam concomitatur quia semper stat.

Ad primum istorum in contrarium¹ dicendum quod duplex est actus, scilicet elicited et perceptus. Actus elicited intellectus potest esse sine copulatione voluntatis praesente obiecto, non tamen actus perceptus. Unde Augustinus, XI *De trinitate*, cap. 8,² dicit quod aliquis potest intelligere, non tamen percipit se intelligere nisi voluntas copulet; et ponit exemplum sensibile et dicit quod³ "saepe coram nobis loquentem aliquem aliud cogitando non audisse nobis videtur. Falsum autem est: audivimus enim sed non meminimus subinde per aurium sensum labentibus vocibus alienato nutu voluntatis per quam solent infigi memoriae." Haec
 195 ille.

Ad aliud,⁴ cum dicitur quod semper staret ille actus primus intellectus, si actus voluntatis non praecederet, cum sit naturalis, dicendum quod non valet, quia stante obiecto et oculo, voluntas sequens actum intellectus potest copulare intellectum cum alio obiecto ita quod non percipiat se videre. Tunc ad argumentum dicendum quod semper staret actus intellectus
 200 praesente obiecto nisi per actualem conversionem ipsius voluntatis intellectus amoveretur ab illo et copularetur cum alio. Et ideo illud obiectum primum non semper est praesens sub ratione obiecti, quia non semper est conversio voluntatis ad illud, sed potest illud non velle et aliud velle.

¹ Cf. supra II. 135-43.

² Cf. e.g. Augustinus, *De trinitate* XI, 2, 5: "Cum igitur horum trium tam diversae substantiae sint, tamen in tantam coeunt unitatem ut duo priora vix intercedente iudice ratione discerni valeant, species videlicet corporis quod videtur et imago eius quae fit in sensu, id est visio. Voluntas autem tantam habet vim copulandi haec duo, ut et sensum formandum admoveat ei rei quae cernitur et in ea formatum teneat." CCSL 50, pp. 338, l. 134-339, l. 140.

³ Augustinus, *De trinitate* XI, 8, 15 (CCSL 50, p. 352, ll. 88-92).

⁴ Cf. supra II. 144-48.

Ad aliud:¹ quod voluntas non imperaret intellectui quod intelligeret aliquid nisi prius
 205 esset cognitum in universali vel in particulari, distincte vel indistincte, directe vel indirecte, affirmative vel negative, per se vel per accidens.

I Sent., d. 10, q. unica / d. 9, q. 2 (= q. 53)

Quaeritur utrum Spiritus Sanctus procedat per modum voluntatis. Videtur quod non.
 210 Richardus, VI *De trinitate*, cap. 16:² “Quia processio Spiritus Sancti secundum naturae productionem est, non debuit dici ingenitus.” Et sequitur:³ “Ingenitus non dicitur ne in hoc naturalem originem habuisse negetur.”

Item, nullum naturale potest esse terminus actionis voluntariae, sed solum artificiale, sicut patet in nobis. Sed Spiritus Sanctus est quoddam naturale. Ergo, etc.

215 Item, nulla voluntas causat suum obiectum, sed praesupponit. Persona talis si esset, esset obiectum voluntatis. Ergo non producitur per voluntatem, sed praesupponitur.

Item, quod non per modum amoris, quia amor est inhaerens. In divinis nihil est inhaerens. Ergo, etc.

Item, creaturae producuntur a Deo per actum voluntatis, cuius principium est productivum omnium
 220 in divinis. Ergo, etc.

Contra: Augustinus, V *De trinitate*, cap. 7 de magnis et 23 de parvis:⁴ “Exit Spiritus non quo modo natus sed quo modo datus.”

Item, sicut se habet natura sive intellectus ad generationem, sic voluntas ad spirationem. Sed voluntas non est principium generationis. Ergo nec natura erit principium spirationis.
 225 Sed si natura non est principium spirationis, sequitur necessario quod voluntas, cum non sint in Deo plura principia quam intellectus et voluntas.

<Opinio propria>

Respondeo: supposito quod in divinis sint tantum tres personae, et quod non sint in Deo nisi duo modi procedendi, et quod secundum quemlibet modum procedendi non possit esse nisi
 230 una persona producta – sicut superius dictum est⁵ –, concluditur necessario, cum Filius producat per modum intellectus, quod Spiritus Sanctus producat per modum voluntatis, ita quod sicut intellectus paternus non stat in actu essentiali, sed ultra perficitur actu notionali quo producitur Verbum, sic voluntas non perficitur in actu essentiali sed in actu notionali quo producitur Spiritus Sanctus.

235 Item, intellectus et voluntas in divinis sunt aequalis perfectionis et nobilitatis. Sicut ergo intellectus potest habere actum vel terminum per se subsistentem, ita voluntas habebit actum per se stantem, cuiusmodi est Spiritus Sanctus.

Item, omnis voluntas, quae de se nata est diligere obiectum aliquod quantum est diligibile, est nata producere totum amorem quantum est obiectum diligibile. Sed voluntas divina nata est diligere

¹ Cf. supra II. 149-51.

² Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* VI, cap. 16 (ed. Ribailier, p. 250, II. 40-41).

³ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* VI, cap. 16 (ed. Ribailier, p. 250, II. 43-45).

⁴ Augustinus, *De trinitate* V, 15, 15 (CCSL 50, p. 222, II. 9-10).

⁵ Guillelmus de Ware, I *Sent.*, d. 2, q. 5 (= q. 18): “Utrum in divinis sint tantum tres personae, ita quod unus innascibilis et unus Filius et unus Spiritus Sanctus”.

240 essentiam divinam quantum nata est diligere – quae in infinitum est diligibilis. Ergo diligendo producit Amorem infinitum. Talis Amor est Spiritus Sanctus. Ergo etc.

Et confirmatur ratio, quia voluntas divina rectissima est et non potest non esse in actu. Igitur non potest non diligere, et etiam per consequens non potest non producere Amorem. Procedit ergo Spiritus Sanctus de necessitate et immutabiliter, quia non potest non produci, quia ipsum agens non potest non
 245 producere propter naturam divinam, quia non potest esse in minus quam in tribus personis. Unde simulant in productione Spiritus Sancti libertas et necessitas, quia necessitas est a natura, quae est principium radicale, et libertas a voluntate, quae est principium modificans – sicut etiam substantia actus in creaturis est a potentia, modus vero est ab aliquo habitu, ita substantia actus in divinis est a natura divina, modus vero libertatis a voluntate. Similiter in productione Filii, quia /V 43ra/ Filius
 250 procedit per modum naturae principaliter, secundum quod naturalis* est, hoc est ab intellectu.

<Responsiones ad argumenta principalia>

Ad primum¹ dicitur quod natura quatuor modis accipitur.² Uno modo pro nuda essentia, et sic pure essentialiter. Alio modo pro principio operationis per modum naturae, secundum quod dicitur in creaturis quod natura est “vis insita rebus, de similibus similia procreans”,
 255 secundum Isaac in definitionibus;³ et sic potentia generandi est natura. Tertio modo pro omni eo quod naturaliter inexistit sive existit in natura, sicut dicitur: iste homo est naturaliter melancholicus. Quarto modo pro immutabili necessitate consequente actum, sicut dicitur quod voluntas naturaliter et de necessitate vult finem ultimum. Si accipitur ‘natura’ primo modo, sic Spiritus Sanctus est de natura et essentia divina subiective, ut dicatur naturaliter
 260 produci quia subiective de natura, sicut supra dicitur de Filio, distinctione 5, q. 3.⁴ Si secundo modo accipitur ‘natura’, scilicet pro principio operationis in divinis, quod est notionale vel contractum ad notionale, sic Spiritus Sanctus non procedit per modum naturae ita quod natura sit principium proprium elicivum suae productionis; sed natura aliquo modo habet rationem principii concomitative, sicut supra dictum est de voluntate respectu Filii.⁵ Si
 265 autem tertio modo, sic Spiritus Sanctus est existens in natura divina sicut Filius. Si quarto modo, sic Spiritus Sanctus procedit per modum naturae, quia Deus Pater non potest non velle se ipsum, et per consequens non potest non producere Spiritum Sanctum; sed hoc modo accepta, ‘natura’ non dicit rationem principii circa productionem Spiritus Sancti sed condicionem circa actum in quantum de necessitate immutabilitatis vult producere ipsum.
 270 Unde Richardus accipit naturam primo modo, scilicet subiective, et tertio modo et quarto, scilicet condicionative, non secundo modo, scilicet elicitive.

Et est advertendum ultra quod, sicut in productione Filii et Spiritus Sancti ibi est duplex potentia activa, videlicet ipsa essentia prout habet rationem intelligentis et volentis activae, sic est duplex potentia quasi passiva, essentia scilicet ipsa sub ratione intelligibilitatis et
 275 volubilitatis passivae.

¹ Cf. supra II. 209-12.

² Cf. Henricus de Gandavo, *Summa quaestionum ordinarium*, a. 60, q. 1 (ed. Badius, vol. 2, f. 154vT).

³ Non invenimus; sed cf. Ioannes Teutonicus, *Glossa in Decretum*, pars 1, d. 1, c. 7 (ed. Venetiis 1591, f. 4a): “Dicitur natura vis insita rebus, similia de similibus procreans”.

⁴ Guillelmus de Ware, I *Sent.*, d. 5, q. 3 (= q. 37): “Utrum divina essentia generetur subiective”.

⁵ Guillelmus de Ware, I *Sent.*, d. 6, q. 2 (= q. 39): ed. supra, praecipue II. 110-13, 178-87.

Ad aliud:¹ quod hoc est imperfectionis in nobis quod voluntas nostra volendo non possit producere aliquod naturale, et non /W 38rb/ sequitur: 'hoc est imperfectionis in nobis, ergo hoc erit in Deo', cum in ipso nihil sit imperfectionis, immo magis oppositum sequitur. Et ideo volendo potest aliquid producere.

280 Ad aliud² dicitur quod duplex est terminus voluntatis (sicut ipsius intellectus): extra, ut volubile quod praesupponitur a voluntate, et terminus intra, ut productum per volitionem, sicut duplex est terminus intellectus: unum intrinsece productum, scilicet verbum, aliud extrinsece quasi praesuppositum, scilicet intelligibile.

Ad aliud,³ cum dicitur quod amor est inhaerens, verum est in nobis, non in divinis.

285 Ad aliud:⁴ quod aliter procedit creatura per modum voluntatis, aliter Spiritus Sanctus, quia Spiritus* Sanctus producitur per actum voluntatis stantem cum infinita necessitate et immutabilitate, sed creatura per actum stantem cum contingentia, saltem antequam produceretur.

Ad aliud⁵ dicendum quod natura est principium super substantiam actus, voluntas vero super modum; unde eo modo quo est a natura non est a voluntate. Unde neutrum per se sufficit ad
290 productionem Spiritus Sancti, propter quod utrumque requiritur, et natura et voluntas.

I Sent., d. 11, q. 1 / d. 9, q. 3 (= q. 54)

Quaeritur utrum Spiritus Sanctus procedat a Patre et a Filio. Videtur quod non. Damascenus, lib. III, cap. 11:⁶ "Ex Filio Spiritum non dicimus, Spiritum vero Filii nominamus." Et cap.
295 13:⁷ "Deus Spiritus Sanctus virtus sanctificativa enhypostata ex Patre indistanter procedens et in Filio requiescens." Item, idem dicit in epistola *De trisagio*, cap. 8.⁸

Item, nihil debemus ponere in Deo nisi quod habemus ex scripturis. Sed hoc non habetur ex scriptura. Ergo, etc.

Contra: in symbolo Athanasii:⁹ "Spiritus Sanctus a Patre et Filio."

300 In quaestione ista primo ponendae sunt rationes quorundam doctorum¹⁰ qui credunt hoc probare quod Spiritus Sanctus necessario procedit a Filio; secundo ostendendum est quod non probant.

<Opinio aliorum quod probari possit quod Spiritus Sanctus necessario procedit a Filio>

Prima ratio est haec: in essentialiter ordinatis ultimum non reducitur in primum nisi per
305 secundum, sicut patet de ternario quod non reducitur in unitatem sicut in principium nisi per binarium. Cum ergo personae divinae ad invicem habeant essentialem ordinem, Spiritus Sanctus non reducitur in Patrem sicut in principium a quo nisi per Filium; quare procedit a Filio.

¹ Cf. supra II. 213-214.

² Cf. supra II. 215-16.

³ Cf. supra I. 217-18.

⁴ Cf. supra II. 219-20.

⁵ Istud argumentum non inventum est supra.

⁶ Ioannes Damascenus, *De fide orthodoxa* 8,18 (ed. Buytaert, p. 47, II. 328-29).

⁷ Ioannes Damascenus, *De fide orthodoxa* 13,16 (ed. Buytaert, p. 62, II. 102-105).

⁸ Ioannes Damascenus, *De hymno trisagio epistola*, cap. 28: "ex Patre quidem, Filii vero, sed non ex Filio" PG 95, col. 62A.

⁹ Ps.-Athanasius, *Symbolum* "Quicumque" (Denzinger, n. 39).

¹⁰ Cf. e.g. Thomas de Aquino, *S. Theol.*, q. 36, art. 2: "... necesse est dicere Spiritum Sanctum a Filio esse ..."

Item, Pater, sicut est perfecte /V 43rb/ intelligens, sic est perfecte volens; sed actus
 310 perfectus voluntatis praesupponit actum perfectum intellectus, quia nihil potest esse perfecte
 volitum nisi prius fuerit perfecte cognitum. Sed Spiritus Sanctus est perfecte volitum et
 Verbum divinum perfecte cognitum. Ergo spirationi praesupponitur gignitio Verbi, et ita
 videtur quod Spiritus Sanctus sit a Verbo.

Item, in divinis non est distinctio nisi per oppositam relationem. Sed si Spiritus Sanctus
 315 non procederet a Filio, non haberet oppositam relationem ad Filium, quare non
 distingueretur ab ipso. Sed hoc est falsum. Quare, etc.

Item, intelligere paternum non est sub opposito respectu respectui illi sub quo intelligere
 est in Spiritu Sancto, et ideo Spiritus Sanctus non dicitur gigni, licet sit sub opposito respectu
 in Filio, et ideo Filius non potest generare. Ergo si Spiritus Sanctus non procederet a Filio,
 320 cum Spiritus Sanctus habeat intelligere paternum non sub opposito respectu ad Patrem,
 poterit Spiritus Sanctus intelligendo producere Filium. Consequens est falsum. Quare, etc.

<Contra argumenta pro opinione aliorum>

Ad primum et secundum¹ dicitur quod non sequitur, si Spiritus Sanctus praesupponat
 Verbum, quod procedat a Verbo, sicut patet in imagine creata quod, licet amor praesupponat
 325 verbum sive ipsam cognitionem, non sequitur tamen "amor procedit a verbo".

Ad tertium:² quod non sequitur quod Spiritus Sanctus non haberet oppositam relationem
 ad Filium si non procederet ab eo, quia Filius posset procedere /F 44r/ a Spiritu Sancto, et
 tunc haberet oppositam relationem ad Filium, et e converso; vel aliter distinguitur a Filio per
 relationem disparatam, sicut patebit in quaestione sequenti,³ quia ambo sunt ab alio
 330 diversimode.

Ad quartum:⁴ quod tanta est perfectio paternitatis in Patre quod illa sola proprietas sibi
 soli debetur nec potest eam alteri communicare, quia secundum unum modum non potest
 nisi una persona procedere, ut supra patet.⁵ Et ideo, sicut non communicat alii personam
 suam, sic nec illam proprietatem, licet autem communicet Spiritui Sancto essentiam, non
 335 tamen paternitatem. Et ideo Spiritus Sanctus, posito etiam quod non procederet a Filio, nullo
 modo generaret.

Vel aliter dicitur quod hoc posito, quod Spiritus Sanctus procedit a Filio, probat – licet
 male – quod Spiritus Sanctus posset generare, quia non habet intelligere paternum sub
 opposito respectu respectui paterno in quantum Pater, licet habeat in respectu illius in
 340 quantum spirans est. Sed recte secundum hoc est non-causa ut causa, causa enim posita non
 est causa – hoc quia non habet potentiam generandi, sicut nec Filius, et quia actus generandi
 non potest replicari, ut patuit supra,⁶ ideo non generat Spiritus Sanctus Filium, nec etiam
 Filius.

¹ Cf. supra ll. 304-13.

² Cf. supra ll. 314-16.

³ Guillelmus de Ware, I *Sent.*, d. 11, q. 2/d. 9, q. 4 (= q. 55): ed. infra, praecipue ll. 582-96. Cf. etiam Guillelmus de Ware, I *Sent.*, d. 11, q. 3/d. 9, q. 5 (= q. 56; ed. Friedman, *CIMAGL* 72, 2001, e.g. p. 103, l. 171-104, l. 180).

⁴ Cf. supra ll. 317-21.

⁵ Cf. e.g. Guillelmus de Ware, I *Sent.*, d. 10, q. un./d. 9, q. 2 (= q. 53): ed. supra, ll. 228-30.

⁶ Guillelmus de Ware, I *Sent.*, d. 7, q. 4 (= q. 43): "Utrum in divinis possint esse plures Filii".

Item, aliter: quod non sequitur, quia potentia generandi dicit quid notionale; et si dicit
 345 quid essenziale, magis dicit quid notionale. Et ideo potentia generandi non est in Spiritu
 Sancto, et per consequens non potest Filium generare.

<Responsio aliorum ad primam instantiam>

Dicunt aliqui¹ quod ista instantia² non valet, primo quia quamvis multae creaturae possint esse a Deo
 secundum gradus diversos dignitatum et indignitatum, secundum quod plus vel minus ad causam
 350 primam accedunt, eo quod procedunt in diversitate essentiae, tamen ubi est una essentia et nulla
 indignitas nullus p(er)mittitur* ordo nisi originis; sed isto ordine non est Filius a Spiritu Sancto: hoc
 concedunt omnes. Sequitur ergo necessario quod Spiritus Sanctus sit ab eo, et cum dicitur quod Amor
 non est a Verbo, non est verum.

<Rationes sanctorum pro opinione aliorum>

355 Rationes autem sanctorum sunt ad hoc probandum. Richardus, VI *De trinitate*, cap. 11:
 "Filius est perfecta imago Patris, ergo sicut Pater producit Spiritum Sanctum, ita Filius". Hoc
 est forma rationis; sed verba sua sunt haec:³ "In hoc igitur solus Filius expressam in se
 similitudinem habet et imaginem tenet, quia sicut divinitatis plenitudo manat de uno, sic et
 eadem plenitudinis largitio manat et de alio, nec minus aliquid nec alio modo accipit Spiritus
 360 Sanctus ab uno quam ab alio. Nulla autem persona omnino a Spiritu Sancto plenitudinem
 divinitatis accipit, et idcirco imaginem Patris in se ipso non exprimit." Haec ille.

Item, Richardus, V *De trinitate*, cap. 8, probat idem, quod Pater et Filius habent eandem
 omnipotentiam. Dicit enim sic:⁴ "Si igitur idem posse est absque dubio ambobus commune,
 consequens est tertiam in trinitate personam ex ambobus et esse accepisse et /V 43va/
 365 existentiam habere." Haec ille.

Item, Richardus, V *De trinitate*, cap. 14, probat idem reperiendo inter personas
 proportionem geometricam et harmonicam et arithmeticam. Dicit enim sic:⁵ "Videtur esse
 itaque necesse ut, inter illam cuius est plenitudinem dare nec accipere, et eam cuius est
 accipere nec dare, sit sola illa media cuius sit proprie proprium tam dare quam accipere." Et
 370 ponit ibi pulcherrimam concordiam et distinctionem.

Item, etiam Anselmus, *De processione Spiritus Sancti*, cap. 6,⁶ ubi probat Spiritum
 Sanctum esse de Filio, quia si esset de Patre, cum in Patre non sit nisi duo, essentia scilicet et
 relatio, <et> non potest esse de Patre ratione relationis, quia tunc "divina essentia in Spiritu
 Sancto esset de relatione, quod stultissimum esset dicere", scilicet tantum bonum ex
 375 relatione procedere, oportet ergo quod sit de Patre ratione essentiae. Sed eadem essentia est
 in Filio. Quare erit de Filio sicut de Patre.

Item, Anselmus, *De processione Spiritus Sancti*, cap. 37*:⁷ "Cum" Spiritus Sanctus "sit
 Deus de Deo, aut ergo est totus Deus de toto Deo, aut pars de parte, aut pars de toto, aut

¹ Non invenimus.

² Cf. fortasse supra II. 323-25.

³ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* VI, cap. 11 (ed. Ribaillier, pp. 240-41, II. 23-29).

⁴ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* V, cap. 8 (ed. Ribaillier, p. 204, II. 16-18).

⁵ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* V, cap. 14 (ed. Ribaillier, p. 212, II. 19-22).

⁶ Cf. Anselmus, *De processione*, cap. 2 (ed. Schmitt, v. 2, pp. 189, I. 23-190, I. 7).

⁷ Cf. Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, p. 184, II. 2-5).

totus de parte.” Cum ergo in Deo non sit pars, oportet dicere quod sit totus Deus de toto Deo;
 380 et ita de Filio, quia Pater et Filius sunt totus Deus.

<Quod rationes aliorum non concludunt necessario>

Sed quia istae rationes non concludunt necessario, respondetur ad primam¹ sic. Secundum
 Damascenum, lib. 1, cap. 14,² Spiritus Sanctus est imago; ergo si Filius propter hoc quod est
 imago deberet producere Spiritum Sanctum, eadem ratione possum arguere quod Spiritus
 385 Sanctus produceret Filium vel se ipsum, quod falsum est.

Item, si propter hoc quod Filius est imago haberet omnem proprietatem Patris, tunc
 generare esset in Filio.

Item, de ratione imaginis est aequalitas ad imaginatum solum; cum igitur ista aequalitas
 sit solum per respectum imaginis ad imaginatum, non debet accipi per aliquid quod est
 390 posterius utroque, cuiusmodi est origo talis respectu Spiritus Sancti.

Ad secundam³ dicendum quod non valet, eodem enim modo possem arguere quod Filius
 procederet a Spiritu Sancto, cum eadem omnipotentia quae est in Patre sit in Spiritu Sancto.

Ad tertiam⁴ quod non concludit, quia alio modo possit salvari ista summa germanitas et
 concordia, posito enim quod Filius immediate procederet a Spiritu Sancto, esset eadem
 395 concordia quantum ad proportionem.

Ad primam Anselmi⁵ quod ratio non valet ex forma arguendi. Nam per eandem
 rationem per quam probat quod Spiritus Sanctus est de Filio quia Pater et Filius habent
 eandem essentiam, posset probari quod Spiritus Sanctus esset de se ipso, cum habeat eandem
 essentiam quam habet Pater, et similiter quod Filius esset de Spiritu Sancto.

400 Similiter per idem ad secundam,⁶ quia eodem modo, cum Pater et Spiritus Sanctus sint
 totus Deus, posset probari quod Filius esset de Patre et Spiritu Sancto, si forma arguendi
 valet in uno et in alio.

<Responsiones aliorum ad argumenta quod rationes non concludunt necessario>

Aliqui dicunt quod istae instantiae non valent. Quod non primo dicit de imagine⁷ – quod Spiritus
 405 Sanctus est imago et aequatio* – quia Spiritus Sanctus non est imago Patris, sicut patet ex Augustino,
 VI *De trinitate*, cap. 1:⁸ “Solus Filius est Imago”. Unde Graeci vocant imaginem omnem similitudinem;
 Filius autem procedit per modum similis, quod non facit Spiritus Sanctus, ut docet Augustinus, VI *De*
trinitate, cap. 2.⁹

Item, illud de omnipotentia non valet¹⁰ – ergo Spiritus Sanctus posset generare vel spirare – quia in
 410 talibus repugnat proprietas relationum. Unde “in omnibus sunt unum nisi ubi obviat relatio”.¹¹ Sed quod
 Filius spiret nulla proprietas repugnat. Sed quod generet repugnat proprietas Patris. Et sic, quod Spiritus

¹ Cf. supra ll. 355-61.

² Cf. Ioannes Damascenus, *De fide orthodoxa* 13 (ed. Buytaert, p. 61, ll. 88-89).

³ Cf. supra ll. 362-65.

⁴ Cf. supra ll. 366-70.

⁵ Cf. supra ll. 371-76.

⁶ Cf. supra ll. 377-80.

⁷ Cf. supra ll. 382-90.

⁸ Augustinus, *De trinitate* VI, 2, 3 (CCSL 50, p. 230, ll. 24-25).

⁹ Cf. Augustinus, *De trinitate* VI, 2, 3 (CCSL 50, pp. 229-31).

¹⁰ Cf. supra ll. 391-92.

¹¹ “Regula Anselmi”; cf. Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, p. 181, ll. 2-4).

Sanctus spiraret repugnat sibi proprietas quae est in Patre et Filio. Et cum non si<n>t nisi tantum tres, <et> unus solus spirationis, in divinis, si spiraret, se ipsum spiraret, quod est impossibile. Unde Pater potest generare et spirare et creare, quia nulla proprietas in istis sibi repugnat; sed Filius potest spirare
415 et creare; Spiritus Sanctus tantum creare.

Ad argumentum aliud quod dicit de germanitate¹ – quod possit tunc aliter – illud nihil est, quia sancti et evangelia concedunt et supponunt quod Filius non procedit a Spiritu Sancto; necessario ergo oportet quod Spiritus Sanctus procedit a Filio, quia si uterque procederet a Patre aequae immediate, unus tamen per modum voluntatis, alius per modum intellectus, maior fuisset amicitia* amborum ad /V
420 43vb/ Patrem quam ipsorum inter se. <Ergo> nihil est eorum instantia.

Item, instantia de Anselmo² non valet, quia ei obviat relationis oppositio quod Spiritus Sanctus spiraret vel generaret, et ita nulla ratio est quod sit a se ipso ita quod se ipsum in esse constitua[n]t. Hoc patet per Augustinum, V *De trinitate*, cap. 1.³

Et similiter ibi⁴ – “totus a toto” – quod non obviat relationis oppositio quod non faceret ex parte
425 alia.

Quare, secundum istos,⁵ rationes sanctorum sunt bonae.

<Ratio propria>

Ideo ponenda est una ratio quae videtur concludere: quandocumque aliquod agens agit modo naturali, communicat producto omne illud quod productum non repugnat et sibi potest inesse –
430 maxime si sit perfectum non impeditum agens. Natura enim, secundum Avicennam, I *Physicorum*, cap. 6,⁶ est vis quaedam, quae est principium actionum non-spontanearum, et ideo agit ex toto impetu et communicat productum omne illud quod potest communicari. Sed Pater producit Filium modo naturali et est etiam agens perfectissimum; accipit ergo Filius ab eo omne illud quod sibi et proprietati suae non repugnat. Sed Filio non repugnat habere vim
435 spirativam sive spirare Spiritum Sanctum. Quod patet, quia non repugnat sibi in quantum Deus est, quia si sic, cum Pater sit Deus, repugnaret Patri; nec repugnat sibi quia producitur per modum naturae, videmus enim quod illud quod est terminus secundum unum modum procedendi potest esse principium secundum alium modum procedendi, sicut homo est terminus actionis naturalis et est principium actionis artificialis; ergo, cum Filius producatur
440 per modum naturae, non repugnat sibi quod sit principium illius productionis quae est per modum voluntatis. Quare Pater sibi communicat vim spirativam, et per consequens spirat Spiritum Sanctum.

Super istam autem rationem fundantur rationes sanctorum, si debeant valere. Unde haec est ratio Augustini, XV *De trinitate*, cap. 14, ubi dicit:⁷ “Pater genuit Verbum sibi aequale

¹ Cf. supra II. 393-95.

² Cf. supra II. 396-99.

³ Forte Augustinus, *De trinitate* I, 1, 1 (CCSL 50, p. 28, ll. 35-36): “Nulla enim omnino res est quae se ipsam gignat ut sit.”

⁴ Cf. supra II. 400-402.

⁵ Non invenimus.

⁶ Cf. Avicenna, *Liber primus naturalium*, I, cap. 5: “Et fortassis omnis vis ex qua venit <sua> actio non sponte, vocatur natura. Et fortassis vocatur natura omnis vis ex qua venit sua actio sine cogitatione et discretione sic ut aranea dicitur texere ex natura, sicut et similia ex animalibus” Ed. S. Van Riet [*Avicenna Latinus*; Leiden/Louvain-la-Neuve 1992], pp. 51, l. 49-50, l. 52).

⁷ Augustinus, *De trinitate* XV, 14, 23 (CCSL 50a, p. 496, ll. 8-10).

445 per omnia. Non enim se ipsum integre perfecteque dixisset si aliquid minus aut amplius esset in eius Verbo quam in se ipso.”

Item, Richardus, V *De trinitate*, cap. 8:¹ “Filius utique accepit illud posse a quo est omnium posse, omnium esse, omnium existere, a quo habet esse omnis essentia, omnis existentia.” Haec ille. Ergo ab illo posse habet Spiritus Sanctus existentiam suam, et hoc est
450 quod concludit, dicens:² “Si igitur idem posse est absque dubio ambobus commune, consequens est tertiam in trinitate personam ex ambobus et esse accepisse et existentiam habere.” Haec ille.

<Ad argumenta principalia>

Ad primum principale de Damasceno,³ dicitur quod componebat illum librum quando
455 incipiebat controversia inter Graecos et Latinos de processione Spiritus Sancti, et ideo mediavit inter illos, volens placere utrisque, et ideo neutram partem determinate affirmat. Unde dicit in auctoritate:⁴ “Ex Filio Spiritum non dicimus, Spiritum tamen Filii nominamus”; unde auctoritas quasi concordat utrique parti. Unde non dixit “dicimus Spiritum Sanctum non esse ex Filio”, sed dixit “ex Filio Spiritum non dicimus”. Sed non
460 sequitur: “non dicimus Patrem ex Filio, ergo non est ex Filio.”

Contra: non solum dicit “non dicimus” sed in epistola *De trisagio* dicit quod Spiritus Sanctus non est ex Filio, ut allegatum est.⁵

Respondetur quod illam epistolam fecit antequam ille articulus fuerit promulgatus a Latinis /W 38vb/ quod Spiritus Sanctus procedit a Filio.

465 Contra: in nullo reprehenditur ab Ecclesia; sed si hoc dixisset, haereticus fuisset et reprehensibilis, cum Ecclesia dicat oppositum.

Ad hoc dicitur quod in tribus locis negatur. Ut lib. II, cap. 2,⁶ et recitat opinionem Gregorii doctoris Theologi (non illius doctoris), et dicit: “Quidam igitur aiunt* quoniam ante omnem creationem geniti sunt” angeli, “ut /F 44v/ Theologus dicit Gregorius, alii autem,
470 quod postquam factum est primum caelum. Ego Theologo Gregorio consentio.” Et II lib., cap. 11,⁷ quod nullum irrationalium habitabat in paradiso, sed solus homo. Et in eodem lib., cap. 5,⁸ dicit quod sol est aequalis terrae. Et nullum istorum trium tenetur, nec propter hoc iudicatur haereticus, nam aliud est dicere falsum, aliud dicere erroneum, aliud haereticum dicere. Falsum est quando non est conformitas rei ad intellectum; erroneum est quando non
475 est conformitas /V 44ra/ rei credibilis ad intellectum sine proposito pertinaciter defendendi; haereticum quando non est conformitas rei credibilis ad intellectum cum proposito pertinaciter defendendi.

¹ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* V, 8 (ed. Ribaillier, p. 204, ll. 13-16).

² Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* V, 8 (ed. Ribaillier, p. 204, ll. 16-18).

³ Cf. supra ll. 293-96.

⁴ Ioannes Damascenus, *De fide orthodoxa* 8,18 (ed. Buytaert, p. 47, ll. 328-29).

⁵ Ioannes Damascenus, *De hymno trisagio epistola*, cap. 28 (PG 95, col. 62A); cf. supra l. 296.

⁶ Cf. Ioannes Damascenus, *De fide orthodoxa* 17, 19 (ed. Buytaert, p. 74, ll. 94-99).

⁷ Cf. Ioannes Damascenus, *De fide orthodoxa* 25, 1 (ed. Buytaert, p. 107, ll. 15-16).

⁸ Ioannes Damascenus, *De fide orthodoxa* 21, 14 (ed. Buytaert, p. 93, ll. 168-70).

Item, aliter dicitur quod Graeci negant Spiritum Sanctum esse a Filio, quia 'esse ab alio' importat apud eos principalitatem. Et quia non est principalitas a Filio sed a Patre, et quod
 480 est a Filio, hoc habet Filius a Patre, ideo etc. Hoc forte sensit Damascenus.

Ad aliud¹ dicitur quod ex scripturis sanctorum habetur implicite, licet non explicite, quod procedit a Filio. Unde Augustinus, XV *De trinitate*, hoc probat multipliciter, et Anselmus, *De processione Spiritus Sancti*.

485 **I Sent., d. 11, q. 2 / d. 9, q. 3 (= q. 55)**

Quaeritur utrum Pater posset producere Spiritum Sanctum, supposito quod non haberet virtutem producendi Filium. Videtur quod sic. Filius non potest producere Filium, quia non habet vim generativam, et tamen producit Spiritum Sanctum; ergo Pater potest producere Spiritum Sanctum etiam si non haberet vim generativam.

490 Item, Anselmus, *Monologion* cap. 60:² "Pater ita est intelligentia et amor sicut est memoria." Ergo per hoc potest producere Spiritum Sanctum sine Filio.

Item, Augustinus, XV *De trinitate*, cap. 7:³ Pater meminit memoria, intelligit intelligentia sua, et diligit dilectione sua; et ibidem⁴ dicit quod quaelibet persona meminit sibi, intelligit sibi, diligit sibi. Ergo nulla persona indiget alia ad intelligendum et volendum.

495 Ergo Pater potest per se velle. Sed volendo producit Spiritum Sanctum. Ergo, etc.

Contra: si Pater posset sine Filio producere Spiritum Sanctum, per se sine Filio produceret, quia frustra sit per plura quod potest fieri aequae perfecte per pauciora. Sed in Deo nihil est frustra. Quare solus Pater produceret; sed hoc non ponimus; quare hoc non potest.

500 Item, in perpetuis non differt esse et posse,⁵ quare si Pater, Filio non producto posset producere Spiritum Sanctum, produceret utique. Sed non producit. Ergo per oppositum non potest.

Opinio quod sic.

Cuius ratio prima est secundum Augustinum, IV *De trinitate*, cap. 14 de magnis et 40 de
 505 parvis:⁶ "Pater est principium totius divinitatis." Ergo secundum eum Pater secundum se et a se habet totam fecunditatem producendi personas. Ergo circumscripto Filio vel non producto Filio, posset Pater ex plenitudine fecunditatis producere Spiritum Sanctum.

Item, in imagine creata producit amor aliquando sine gignitione verbi. Ergo poterit hoc esse in divinis.

¹ Cf. supra II. 297-98.

² Anselmus, *Monologion* 60 (ed. Schmitt, vol. 1, p. 71, II. 9-10).

³ Cf. Augustinus, *De trinitate* XV, 7, 12 (CCSL 50a, pp. 476-77), e.g.: "Quocirca consequenter est et intelligens Pater ea qua ipse sua est intelligentia; neque enim esset sapiens qui non esset intelligens." CCSL 50a, p. 476, II. 55-57.

⁴ Cf. Augustinus, *De trinitate* XV, 7, 12: "At vero in illa trinitate quis audeat dicere Patrem nec se ipsum nec Filium nec Spiritum Sanctum intelligere nisi per Filium, vel diligere nisi per Spiritum Sanctum, per se autem meminisse tantummodo vel sui vel Filii vel Spiritus Sancti; eodemque modo Filium nec sui nec Patris meminisse nisi per Patrem, nec diligere nisi per Spiritum Sanctum, per se autem non nisi intelligere et Patrem et se ipsum et Spiritum Sanctum; similiter et Spiritum Sanctum" CCSL 50a, pp. 475, I. 27-476, I. 34.

⁵ Cf. Aristoteles, *Physica* III, 4 (203b30).

⁶ Augustinus, *De trinitate* IV, 20, 29 (CCSL 50, p. 200, II. 121-22).

510 Item, non magis sunt indivisi actus secundi in divinis quantum ad separabilitatem quam actus primi. Sed actus primi, cuiusmodi sunt esse ingenitum et esse Patrem, dividi possunt, secundum Augustinum, V *De trinitate*, cap. 6 de magnis et 13 de parvis:¹ “Quia si Filium non genuisset, nihilominus Pater esset ingenitus.” Similiter secundum eum potest esse pater – et est in creaturis – qui non est ingenitus. Ergo eadem ratio erit de actibus secundis, 515 cuiusmodi est generare et spirare, quod prima persona in divinis posset spirare absque hoc quod generaret et e converso.

Item, actus creandi potest esse sine emanatione Verbi. Ergo emanatio Spiritus Sancti potest esse sine emanatione Verbi.

Dicunt igitur isti² quod non requiritur ad productionem Spiritus Sancti actus intelligendi 520 notionalis primus, sed sufficit quod praecedat actus intelligendi essentialis.

Contra <opinionem quod sic>

Sicut se habet actus voluntatis essentialis ad actum intelligendi essentialem, sic se habet actus voluntatis notionalis ad actum intelligendi notionalem. Sed actus voluntatis essentialis praesupponit actum intelligendi essentialem. Similiter ergo actus voluntatis notionalis, quo 525 producitur Spiritus Sanctus, praesupponit actum intelligendi notionalem, quo producitur Filius. Quare, etc.

Item, quando agens naturale habet duplicem operationem naturalem, impossibile est quod habeat secundam sine prima, sicut si sol haberet de se – immo quia habet – quod posset illuminare et calefacere naturaliter, impossibile est quod calefaciat si non illuminat. Sed 530 Pater habet naturaliter duplicem operationem, primam et secundam, scilicet intelligere notionale et velle notionale, qui sunt actus ordinati secundum prius et posterius ordine naturae. Ergo secunda, quae est spirare, non potest esse nisi mediante /V 44rb/ prima, quae est generare.

Item, persona Spiritus Sancti est persona nobilissima. Ergo oportet produci actu amoris 535 nobilissimo, quia da oppositum – quod non ergo actu nobiliori – posset nobilior persona produci, et sic non esset persona nobilissima. Sed actus /W 39ra/ amoris nobilissimus est amor mutuus et concors duorum. Ergo etc. Probatio minoris: Richardus, III *De trinitate*, cap. 16:³ “Inter delicias caritatis et sapientiae hoc solet maxime interesse, quod sapientiae deliciae valent et solent hauriri de corde proprio; intimae autem caritatis deliciae hauriuntur de corde 540 alieno. Nam qui intime diligit et intime diligi concupiscit non tam delectatur quam anxiatur, si de dilecti sui corde non haurit dilectionis dulcedinem quam sitit.” Item, Richardus, III *De trinitate*, cap. 2:⁴ “Quamdiu autem quis nullum alium quam se ipsum diligit, ille quem erga se habet privatus amor convincit, quia summae caritatis gradum nondum apprehendit.” Ex his habetur quod summus gradus dilectionis est de corde duorum; et sic patet minor. 545 Sequitur ergo quod Spiritus Sanctus necessario producatur amore mutuo.

¹ Augustinus, *De trinitate* V, 5, 6 (CCSL 50, p. 211, ll. 4-6).

² Non invenimus.

³ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* III, 16 (ed. Ribaillier, p. 151, ll. 4-9).

⁴ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* III, 2 (ed. Ribaillier, p. 137, ll. 22-24).

Dicunt ergo isti¹ quod, ad hoc quod sit actus voluntatis notionalis quo producitur Spiritus Sanctus, oportet quod praecedat non tantum simplex intelligentia, sed oportet quod praecedat actus notionalis intellectus quo producitur Verbum.

Isti respondent ad argumenta alterius positionis. Ad primum,² cum dicitur quod “Pater
550 est principium”, etc. – dicitur per exemplum: sicut cum aliquis non potens trahere navem, per adventum alterius trahit eam, nec tamen recipit aliquam virtutem ab aliquo trahente, sed virtus duorum proportionatur huic actui, ita si removetur illud quod est imperfectionis in primo trahente, sicut impotentia, potest adaptari istud exemplum ad voluntatem paternam, quae non est sub debito modo spirandi active requisito ad talem actum sine productione Filii
555 – nec tamen Pater recipit aliquam virtutem a Filio, nec est infecunditas in eo propter hoc, sed in Patre et Filio est una concors voluntas spirandi qua spirant.

Ad aliud de similitudine imaginis creatae ad increata,³ dicitur secundum Augustinum, XV *De trinitate*, cap. 1,⁴ quod in pluribus est dissimilitudo quam similitudo; unde hoc est ex imperfectione imaginis creatae quod producitur amor sine verbo, et ideo non debet hoc poni
560 in Deo, verumtamen aliqui negant quod non est amor in nobis sine verbo primo perfecto vel etiam imperfecto, sicut nec velle sine intelligere, sicut videtur dicere Augustinus, IX *De trinitate*, cap. 4 et 5,⁵ dicit enim quod mens gignit notitiam et notitia amorem et quod amor procedit a mente et etiam a notitia.

Et idem videtur dicere de Spiritu Sancto Augustinus, V *De trinitate*, cap. 14:⁶ “Spiritus
565 Sanctus est Patris et Filii Spiritus”, et post “Spiritus Sanctus ita ineffabilis est quaedam Patris Filiique communio.” Ex auctoritate potest argui quod de ratione Spiritus Sancti est quod sit nexus duorum, quia ut nunc processit est nexus; sed nunc processit sicut decuit eum procedere, <et> quia non potest aliter procedere quam decet, oportet eum necessario procedere ut nexus, et sic necessario a duobus.

Ad aliud:⁷ quod si accipitur uniformiter, bene tenet; sicut enim innascibilitas, quia
570 praecedit, potest esse sine paternitate, ita generare, quia praecedit spirare, potest esse sine spirare, non tamen e converso. Vel dicitur: non est simile, /F 45r/ quia de ratione paternitatis non est innascibilitas, est enim reperire patrem sine innascibilitate, ut in creaturis, sed de ratione spirationis est amor mutuus, qui necessario praesupponit generationem verbi.

Ad quartum:⁸ quaerit magnam difficultatem, et erit etiam quaestio de hoc in principio
575 secundi;¹ tamen quantum ad propositum dicitur quod non est simile, quia creatio est actus

¹ Non invenimus, sed cf. e.g. Henricus de Gandavo, *Summa quaestionum ordinariarum*, art. 54, q. 6: “Nec etiam sufficit actio intellectus quae est intelligere essentielle ad producendum actionem voluntatis notionalem, quoniam sicut ad actionem voluntatis simpliciter essentialem praeexigitur actus intellectus essentialis, sed ad completam actionem voluntatis quae consistit in actione emanationis Spiritus Sancti requiritur completa actio intellectus quae consistit in actione emanationis Verbi.” Ed. Badius, v. 2, f. 94vA. Cf. etiam supra ll. 135-51.

² Cf. supra ll. 504-507.

³ Cf. supra ll. 508-509.

⁴ Cf. e.g. Augustinus, *De trinitate* XV, 16, 26: “Quamobrem cum tanta sit nunc in isto aenigmate dissimilitudo Dei et Verbi Dei in qua tamen nonnulla similitudo comperta est ...” CCSL 50a, p. 500, ll. 18-20.

⁵ Cf. e.g. Augustinus, *De trinitate* IX, 12, 18: “Et est quaedam imago trinitatis, ipsa mens et notitia eius, quod est proles eius ac de se ipsa verbum eius, et amor tertius.” CCSL 50, p. 310.75-77.

⁶ Augustinus, *De trinitate* V, 11, 12 (CCSL 50, p. 219, ll. 22-23 et 29-30).

⁷ Cf. supra ll. 510-16.

⁸ Cf. supra ll. 517-18.

essentialis, et ideo non necessario praesupponit actum notionalem; sed spiratio est actus
 notionalis, et ideo praesupponit actum notionalem. Nec valet consequentia: actus essentialis
 non praesupponit actum notionalem, ergo actus notionalis non praesupponit actum
 580 notionalem.

<Responsio propria>

Dicitur igitur aliter ad /V 44va/ quaestionem quod Spiritus Sanctus potest comparari ad
 producentes ut nunc producentes sunt, vel ad producentes secundum quod esse possunt.
 Primo modo non potest produci sine ipso Verbo; secundo vero modo posset, quia in Patre est
 585 fecunditas activa producendi Spiritum Sanctum sine hoc quod producat Verbum, sicut patet
 in exemplo superius posito² quod, si in universo toto non esset nisi una caliditas et illa
 caliditas numero una esset in duobus suppositis, tunc nihil posset calefieri nisi a caliditate
 quae est in duobus suppositis; sed si poneretur illa caliditas in uno tantum supposito quae
 prius fuit in duobus, posset utique aliquid calefieri ab illa caliditate existente in uno
 590 supposito, sicut a caliditate eadem existente in duobus suppositis. Similiter sicut vis spirativa
 activa nunc in Patre et Filio de facto spirat Spiritum Sanctum, sic si Filius non esset, posito
 tamen quod persona Patris habeat duplicem potentiam – activam, scilicet spirandi, et
 passivam, scilicet essentiam – de qua spiratur Spiritus Sanctus, adhuc posset spirare Spiritum
 Sanctum, nec oportet quod actus notionalis productionis Filii praecedat spirationem. Tamen
 595 de facto “Spiritus Sanctus est aliquid commune Patris et Filii”, secundum Augustinum, VI
De trinitate, cap. 5.³

Ista tamen ultima opinio debet intelligi hoc supposito: quod Spiritus Sanctus non de
 ratione sua habeat quod sit nexus duorum et quod actus voluntatis notionalis non
 praesupponit actum intellectus notionalem, sed sufficiat solum quod praecedat actus
 600 intelligendi essentialis. De quibus possent fieri duae quaestiones difficiles, scilicet utrum
 Spiritus Sanctus de ratione sua habeat quod sit nexus duorum et utrum actus voluntatis
 notionalis non praesupponat de necessitate actum intellectus notionalem quo producitur
 Verbum ipsum, si enim ista duo essent ponenda necessario, Spiritus Sanctus non posset
 produci a Patre nisi producto Filio.

605 Secundum hoc igitur respondetur ad argumenta.

Ad primum:⁴ quod non tenet semper illa proportio, quia actus voluntatis perfectus potest
 esse actu intellectus existente imperfecto; unde aliquando quod minus intelligitur plus
 amatur; unde sufficit secundum istos⁵ quod actus essentialis intellectus praecedat.

¹ Guillelmus de Ware, I *Sent.*, d. 27, q. 6 (= q. 88): “Utrum productio extrinseca creaturarum necessario praesupponat emanationem intrinsecam personarum in divinis” (ed. M. Schmaus, “Augustinus und die Trinitätslehre Wilhelms v. Ware”, M. Grabmann et J. Mausbach (eds.), *Aurelius Augustinus: Die Festschrift der Görres Gesellschaft zum 1500 Todestage des Heilige Augustinus* (Colonia, 1930), pp. 345-50. Istā quaestio in ms. V (non F et W) dicitur II *Sent.*, q. 1; cf. L. Hödl, “Literar- und problemgeschichtliche Untersuchungen zum Sentenzenkommentar des Wilhelm von Ware O.M. (nach 1305)”, *Recherches de théologie ancienne et médiévale* 57 (1990), p. 115, n. 56.

² Non invenimus.

³ Augustinus, *De trinitate* VI, 5, 7 (CCSL 50, p. 235, l. 16).

⁴ Cf. supra II. 522-26.

⁵ Scil. ponentes opinionem quod sic.

Ad /W 39rb/ secundum¹ dicitur quod actus primus ad actum voluntatis notionalem non
 610 est actus notionalis intellectus – necessario dico – sed actus intellectus essentialis solum, et
 ideo bene concluditur quod non potest esse sine illo.

Ad aliud:² quod voluntatis actus posset accipi vel per comparisonem ad terminum ad
 quem sive ad productum vel ad terminum a quo. Per comparisonem ad terminum ad quem
 non esset actus spirandi nobilior, si esset a Patre et Filio, quam si esset a solo Patre, quia
 615 semper esset idem terminus aequae perfectus, scilicet Spiritus Sanctus. Similiter per
 comparisonem ad terminum a quo non esset actus perfectior si esset a duobus quam si esset
 ab uno solo, sicut nec esset nobilior actus calefaciendi per comparisonem ad eundem
 calorem, si esset ab una caliditate in duobus, quam si esset ab eadem caliditate existente in
 uno. Ad probationem minoris Richardi de <Sancto> Victore, dicitur quod nexus non est de
 620 ratione Spiritus Sancti quantum est ex parte sua sed ex ratione qua sic procedit de facto.
 Unde Richardus loquitur de facto, non de hoc quod posset esse.

<Ad argumenta principalia>

Ad primum principale³ dicitur quod non est simile, quia cum Filius producit Spiritum
 Sanctum, iam praesupponitur virtus productiva Filii in Patre, non autem sic esset e converso
 625 non producto Filio. Vel aliter, quod Filius spirat et tamen non generat quia posse generare
 non est posse in Filio. Sed posse generare in Patre est posse eo quod non repugnat sibi; nec
 hoc* arguit replicationem actus /V 44vb/ eiusdem in divinis sicut facit in Filio et Spiritu
 Sancto, ut supra fuit declaratum.⁴ Cum autem arguitur quod Filius spirat et non generat, ergo
 similiter si prima persona in divinis numquam genuisset, potuisset spirasse, dicitur quod non valet
 630 consequentia. Nec est etiam simile de prima persona et de Filio, quia quod Filius nunc spiret et non
 generet est quia praesupponit generationem ab alio et generantem cum quo generante concordi amore et
 mutuo spirat; sed si numquam genuisset nec generantem praesupponit, tunc numquam spirasset nec
 spirare potuisset; prima autem persona, si non generaret, cum generationem non praesupponat nec
 generantem cum quo concorditer* spiraret † ... † nec potuisset spirare eo quod spirare necessario est
 635 actus mutuus duorum, generantis et geniti.

Ad Anselmum et Augustinum:⁵ quod intentio eorum est quod non est sic in imagine
 increata et creata, quia in imagine creata memoria meminit sibi et alii, intelligentia intelligit
 sibi et alii, amor etiam amat sibi et alii per diversam potentiam et diversum actum. Sed in
 Patre est intelligentia per quam intelligit, et similiter memoria et voluntas, et quod ista
 640 potentia intelligendi, memorandi, et volendi est una in tribus personis, quia et est unus actus
 volendi et intelligendi in Patre et Filio, et non potest Pater sine Filio volendo producere
 Spiritum Sanctum, cum actus volendi sit unus.

Ad primum in contrarium⁶ dicitur quod tunc esset frustra si esset alia potentia spirandi in
 Filio et in Patre vel e converso. Sed quia virtus est eadem in utroque, ideo non frustra spirat
 645 Filius.

¹ Cf. supra ll. 527-33

² Cf. supra ll. 534-45.

³ Cf. supra ll. 487-89.

⁴ Cf. e.g. I *Sent.*, d. 11, q. 1 / d. 9, q. 3 (= q. 54): cf. ed. supra ll. 337-43.

⁵ Cf. supra ll. 490-95.

⁶ Cf. supra ll. 496-99.

Ad aliud:¹ quod illa propositio non debet intelligi de actu secundo, Deus enim potest multa producere quae tamen non producit; sed debet intelligi de actu primo, scilicet quod non prius fuit in potentia quam in actu, scilicet quod non prius est Pater seu Deus in potentia et postea in actu.

Apparatus criticus

6-7 opposita sibi *om.* V || 10 est² ibi² *om.* V || 11 Est secundo] secundo modo V || 13 coactione] coactive V || 13 tertio] modo *add.* V || 21 solum *om.* V || 23 coactio] coactionis V || 26 virtute*] veritatem V; virtutem W || 29 primi] primae V || 30 quod¹ *om.* V || 30 quod²] de necessitate caelum movetur *add.* V || 30 homo necessario currit] homine necesse est currere V; homo de necessitate currit W || 34 necessario currit *om.* V || 37 enim] est *add.* V || 38 est] si diceretur* *add.* V || 51 est] erit* V || 55 quia "partum ... appetitus"] *om.* FW || 61 principalior altera sit, superior disputatio invenit] alia principior sit vel altera sit, superiore* disputatione invenitur V || 72 ex II *Physicorum om.* V || 72 determinatur] determinat* V || 77 de voluntate *om.* V || 80 mare] mari *mss* || 80 ne] ut non V || 82-83 per quam ... fiat *om.* AW || 83 facienti] in quantum *add.* V || 85 est] et* V || 86 actu] actui V; actum W || 86-87 per quam ... vult producere *om.* AW || 90 volente] voluntate V || 92 et] vel V || 93 principaliter *om.* V || 96 principiandi] *om.* AVW || 102 tunc *om.* V || 102 propter] per V || 103 quod est ... Sanctus *om.* W || 114 cooperatur] operatur V || 116 idem] illud V || 117 procedat] a *add.* V || 118 ipsum *om.* V || 120 ratione] voluntatis *add.* V || 121-23 posse velle ... variabilitati *om.* AW || 123 variabilitati] veritati* V || 125-30 cum dicitur ... cap. 11 *om.* AW || 128 sic] dum* V || 135 illud] aliud V || 138 praecedente] operatione imperfecta *add.* V || 142 intelligit] intelligat V || 144 praecederet] praecedit V || 145 praesente] actui* *add.* V || 146 unum *om.* V || 149 intelligit] aliquod *add.* V || 154 intellectus] praecedit actum perfectum voluntatis, igitur actus imperfectus intellectus praecedit actum imperfectum voluntatis. Sed *add. mg.* V || 157 praecedat] praecedit V || 162 consistit] subsistente F; subsistit W || 162 liberum arbitrium] libero arbitrio V || 165 cap. 7, *Ad Orosium*] IX lib., cap. 7 Ad illud Orosium V || 165 voluntas sapientiam] sapientiam scilicet voluntas V || 166 sapere] intelligere V || 167-69 Item ... ibidem *om.* AW || 171 volitio similiter] voluntas V || 173 similiter] semper V || 174 intellectio²] intellectus* V || 175-76 vel utraque ... praecedit *om.* V || 178-79 intellectio essentialis et volitio] voluntas V || 179 et intellectio ... volitio notionalis *om.* AW || 179 notionalis et volitio notionalis] essentialis V || 179 intellectio²] intellectus V || 180 intellectionem] ipsam in divinis *add.* V || 184-87 Verbum ergo ... semper stat *om.* AW || 189 praesente] primo *add.* V || 192 et *om.* V || 192 aliud] aliquid V || 193 nobis *om.* V || 193 subinde] quod *add.* V || 196-97 staret ille ... quia *om.* F || 200 voluntatis] sequentis actum intelligendi primum *add.* F || 201 copularetur] copularet V || 203 imperaret] imperet V || 211 Et sequitur: Ingenitus *om.* V || 225 sed si natura non iter. V || 228 tantum *om.* V || 231 producat²] producit V || 232-33 ultra perficitur ... essentiali sed *om.* W || 236 habere *om.* V || 236 se] habere *add.* V || 236 voluntas] per se *add.* V || 252 quod] secundum Isaac in Definitionibus *add.* V || 255 secundum Isaac in Definitionibus *om.* V || 256 naturaliter² *om.* V || 258 ultimum] sibi* *add.* V || 258 accipitur natura] accipiat V || 260 quia *om.* V || 262 vel contractum ad notionale *om.* V || 268 sed] secundum V || 280 intellectus] duplex est terminus scilicet *add.* V || 300 In] Ideo in V || 304 in²] ad V || 311-12 Sed Spiritus ... cognitum *om.* W || 317 respectui illi] illius V || 319 procederet] procederet V || 324 Verbum] scilicet ipsam cognitionem *add.* V || 324 imagine] etiam *add.* V || 332 eam *om.* V || 337-43 Vel aliter ... Filius *om.* AW; *mg.* F || 337 procedit] procederet V || 337 Filio] ut *add.* V || 342 patuit] patet V || 342-43 ideo ... Filius *om.* V || 344-45 et si ... notionale *om.* W || 355 hoc *om.* V || 358 et²] etiam V || 359 nec] non V || 363 igitur *om.* V || 363 dubio] et *add.* V || 364 esse] etiam *add.* V || 367 et harmonicam *om.* V || 367 sic *om.* V || 369 proprium] proportionem V || 370 distinctionem] dispositionem V || 383 14] 4 V || 384 possum] possunt V || 391 possem] possunt V || 397-98 est de ... Spiritus Sanctus *om.* W || 432-34 Sed Pater ... suae non repugnat *om.* AW || 435 quia *om.* V || 441 Quare] quia V || 444 XV] V V || 444 Verbum] Filium V || 449 suam *om.* V || 456 ideo *om.* V || 457 dicit *om.* V || 458 unde¹] et *add.* V || 464 procedit] procederet V || 467 II] et *add.* V || 468 Quidam igitur aiunt] quod quemadmodum ergo aiunt* ipsi V || 471 habitabat] habitavit V || 473 est] valet* *add.* V || 480 sensit] sentit V || 486 posset] possit V || 486 producere] ipsum *add.* V || 493 et] etiam *add.* V || 494 persona *om.* V || 506 circumscripto] producto V || 513-14 Similiter ... ingenitus *om.* AW || 514 ingenitus] genitus V || 524 Similiter *om.* V || 530-32 scilicet ... naturae *om.* AW || 537 III] I V || 539-40 autem ... intime *om.* W || 541 haurit] hauriat V || 542 nullum] non tantum V || 546 isti *om.* V || 551 adventum] personae *add.* V || 552 ita] quod *add.* V || 553 potest] tunc *add.* V || 554 sine] ipsa *add.* V || 558 I *om.* V || 558-59 ex imperfectione] in ex perfectione V || 560-69 in Deo ... duobus *om.* AW || 561 sine] nisi V || 562 cap. *om.* V || 564 V] II V || 566 communio] connexio V || 571 paternitate ... sine *om.* W || 572 spirare] spiratione V || 577-78 sed spiratio ... notionalem *om.* W || 579 notionalis] talis *add.* V || 582 igitur *om.* V || 592 habeat] tunc *add.* V || 594 spirationem] Spiritum Sanctum V || 601 utrum] quod *add.* V || 603 ponenda] posita V || 605 igitur *om.* V || 609 dicitur quod] dicendum quod quod V || 610 intellectus¹ *om.* V || 610 actus²] ipsius *add.* V || 614 a Patre ... esset *om.* W || 615 scilicet *om.* V || 617 comparisonem] calefactionem V || 619 dicitur quod *om.* V || 625-28 Vel aliter ... declaratum *om.* AW || 636 Ad] Vel aliter ad V || 637 increata ... imagine *om.* V || 639 et quod] quia et V

¹ Cf. supra II. 500-502.

Richardi de Bromwich *In primum Sententiarum*, distinctio 11

<1> Circa distinctionem XI: utrum Spiritus Sanctus distingueretur a Filio personaliter si non procederet ab eo, manente unitate essentiae divinae.

<Rationes principales quod sic>

5 <2> Quod \sic/ videtur, quia sufficit distinctio in principio secundum rationem ut ea quae sunt ex principio distinguantur secundum rem. Sed in Patre, prout generat Filium et spirat Spiritum Sanctum, est distinctio secundum rationem, cum unum producat per modum naturae et alium per modum voluntatis, et natura et voluntas in Patre differunt secundum rationem.

10 <3> Item, Ecclesia non imponit Graecis quod \ponunt/ dualitatem ex eo quod negant Spiritum Sanctum procedere a Filio. Sed si non distingueretur ab eo nisi procederet ab ipso, dualitatem posuissent.

<4> Item, etsi Spiritus Sanctus non procederet a Filio, Filius procederet per modum \intellectus/ et Spiritus Sanctus non procederet per modum intellectus, sed per modum
15 voluntatis, a Patre. Sed idem non potest esse Verbum et Amor, sed aliud. Igitur etsi Spiritus Sanctus non procederet a Filio, adhuc Spiritus Sanctus non esset Filius, sed distingueretur ab eo.

<Rationes principales quod non>

20 <5> Contra: relatio ut relatio non distinguit nisi ab opposito, sed <op>positio in divinis non distinguit nisi ut relatio, quia ut essentia divina sunt unum. Sed opposita relatio non potest esse inter Spiritum Sanctum et Filium nisi procedat ab eo. Igitur etc.

<6> Item, Augustinus, VI *De trinitate*, cap. 7,¹ vult quod Pater non distinguitur a Filio nisi in eo quod refertur ad Filium; igitur Spiritus Sanctus non distinguitur a Filio nisi in eo
25 quod refertur ad ipsum. Sed non refertur ad ipsum nisi secundum quod procedit ab eo. Igitur, etc.

\Opinio/ <Henrici de Gandavo quod sic>

<7> Ad quaestionem dicunt aliqui² quod Spiritus Sanctus distingueretur a Filio etsi non
30 procederet ab eo, manente unitate essentiae. Et primo praemittunt quod, cum personae non distinguantur nisi penes emanationes, oportet scire quod emanationes aut respiciunt id a quo emanant \aut/ id ad quod terminantur. Ex parte eius a quo emanant, sufficit quod sint in ipso diversae rationes et principia secundum quae dicuntur emanare. Sed ex parte eius ad quod

¹ Cf. Augustinus, *De trinitate* V, 5, 6: "Sed quia et Pater non dicitur Pater nisi ex eo quod est ei Filius et Filius non dicitur nisi ex eo quod habet Patrem, non secundum substantiam haec dicuntur quia non quisque eorum ad se ipsum sed ad invicem atque ad alterutrum ista dicuntur; neque secundum accidens quia et quod dicitur Pater et quod dicitur Filius aeternum atque incommutabile est eis. Quamobrem quamvis diversum sit Patrem esse et Filium esse, non est tamen diversa substantia quia hoc non secundum substantiam dicuntur sed secundum relativum, quod tamen relativum non est accidens quia non est mutabile." CCSL 50, pp. 210, l. 13-211, l. 22.

² Scil. Henricus de Gandavo. Ll. 31-43 (quod emanationes ... terminari) sunt quasi verbatim ex Henrico de Gandavo, *Quodl.* V, q. 9 (ed. Badius, v. 1, f. 167rP).

terminantur, requiritur illorum diversitas in esse perfecto et distincto, sicut emanationes sunt
 35 distinctae. Verbi gratia, pater generat filium et pingit imaginem suam: hae sunt diversae
 emanationes quae procedunt ab eodem supposito penes diversas rationes et principia in ipso,
 sicut natura et ars, et tamen necessario terminantur ad diversa. Igitur similiter erit in divinis,
 quantum ad hoc quod, cum istae emanationes generatio et spiratio sint diversae, possunt
 terminari ad distincta supposita, scilicet ad Filium generatio, ad Spiritum Sanctum spiratio,
 40 et tamen possunt ambo elici ab eadem persona secundum diversas rationes in ipsa, \sicut/
 sunt natura et voluntas. Ex hoc concludunt quod oportet ponere Spiritum Sanctum distingui a
 Filio etsi non procedat ab eo, quia istae duae emanationes ad eandem personam non possunt
 terminari.

<8: ~7> \Contra/: sed dicit aliquis quod,¹ posito quod Spiritus Sanctus non procederet a
 45 Filio, sequerentur contradictoria simul, scilicet quod distinguerentur et non distinguerentur
 personae, quia Boethius² dicit quod sola relatio distinguit in divinis supposita. Sed hoc non
 est nisi in quantum relationes oppositae sunt, quia aliter paternitas et spiratio actio in Patre
 distinguerent Patrem, quod non est verum, quia* sunt in una persona; similiter Filius et
 Spiritus Sanctus, non obstantibus duabus relationibus ad Patrem, possunt esse una persona,
 50 et sic Spiritus Sanctus non distingueretur a Filio. Sed iam dictum est³ quod necessario
 requiritur distinctio ex parte terminorum emanationum diversarum, etsi non sint nisi rationes
 distinctae in principio.

<9: ~8> \Responsio/: respondent⁴ quod in forma argumenti est fallacia secundum quid et
 simpliciter, quia quando aliquid convenit alicui ex comparatione per quam natum est
 55 convenire, et non per comparationem per quam non est natum ei convenire, non sequitur
 utrumque contradictorium. Verbi gratia, ut si duo est duplum ad unum et non est duplum
 ad tria, non sequitur quod sit duplum et non duplum, sed simpliciter est duplum ad unum et
 secundum quid non est duplum, quia non est duplum ad tria. Similiter in proposito, si
 Spiritus Sanctus distinguitur a Filio in comparatione ad Patrem a quo diversimode
 60 procedunt, ex hoc simpliciter \distinguitur*/ , quia secundum illam comparationem natus est
 distingui. Si autem non distinguatur a Filio ex comparatione quam habet ad ipsum, quia ad
 ipsum nullam comparationem distinguentem natus est habere, ob hoc non diceretur <non>
 distingui ab eo nisi secundum quid. Et ideo, posito quod Spiritus Sanctus non procederet a
 Filio, non sequerentur contradictoria, sed solum quod distingueretur ab eo simpliciter et non
 65 distingueretur secundum quid.

<10> Item,⁵ quod Spiritus Sanctus non distinguitur a Filio secundum quod comparatur ad
 Filium, quia non procedit ab eo, videtur esse falsum, quia si non distinguitur ab eo, hoc non
 est nisi quia aut sunt tantum unum in substantia aut tantum unus in persona. Non primo

¹ Cf. Henricus de Gandavo, *Quodl.* V, q. 9 (ed. Badius, v. 1, f. 167r-vR).

² Fortasse Boethius, *De trinitate*, cap. 6: "Substantia continet unitatem, relatio multiplicat trinitatem." Ed. Moreschini, p. 180, ll. 339-40; ed. Stewart-Rand-Tester, pp. 28, l. 7-30, l. 9.

³ Cf. supra, ll. 30-41.

⁴ Ll. 54-63 (quia quando ... nisi secundum quid) sunt quasi verbatim ex Henrico de Gandavo, *Quodl.* V, q. 9 (ed. Badius, v. 1, f. 167vS).

⁵ Ll. 66-78 (quod Spiritus ... ab eo) sunt quasi verbatim ex Henrico de Gandavo, *Quodl.* V, q. 9 (ed. Badius, v. 1, f. 167vT-V).

modo, quia non obstante distinctione a Patre, unum sunt cum Patre in essentia. Sunt igitur
 70 unus in persona, si non procedat a Filio, secundum quod Spiritus Sanctus comparatur ad
 Filium, quia sic non habent oppositionem relativam. Sed contra: solum per id habet res
 essentialiter distingui a quolibet alio et personaliter per quod essentialiter et personaliter
 constituitur in esse, sicut patet in creaturis. Sed Pater constituitur in esse suae personalitatis
 proprietate paternitatis, et non alia, quia communis spiratio [magis] quasi sequitur
 75 suppositum constitutum \magis/ quam constituat suppositum. Igitur Pater sola paternitate
 distingueretur a Spiritu Sancto, etsi Spiritus Sanctus non procederet a Patre, dum tamen esset
 procedens a Filio. Igitur similiter, etsi Spiritus Sanctus non procedat a Filio, tamen potest
 distingui ab eo.

<11: ~5> Ad primam rationem in oppositum,¹ “relatio non distinguit nisi ab opposito,”
 80 dicunt quod oppositio inter relationes potest attendi dupliciter: vel penes contrarietatem,
 sicut est de paternitate et filiatione; vel penes disparationem quam duae personae dicuntur
 \habere/ diversimode ad tertiam. Primo modo verum est quod relatio non distinguit nisi ab
 opposito. Sed tamen secundo modo potest esse distinctio sine oppositione contraria.

<12> Et hoc confirmant per dicta Anselmi, *De processione Spiritus Sancti*,² quia vult
 85 quod “alter procedit procedendo et alter nascendo”: “ex hoc solo essent diversi, etsi non
 esset alius modus distinguendi.”

<13: ~6> Ad auctoritatem Augustini patet, quia non est simile de Patre et Filio et de Filio
 respectu Spiritus Sancti, quia [quia] paternitate distinguitur Pater a suo opposito, per quam
 \paternitatem/ constituitur in esse Patris. Sed spiratio <activa> nullum suppositum constituit
 90 in esse relativo. Et ideo non oportet quod sit talis distinctio per relationes oppositas contrarie
 inter Filium et Spiritum Sanctum, sed sufficit quod per relationes disparatas.

<Contra opinionem Henrici de Gandavo>

<14: ~7> Contra: ostendo quod relationes disparatae non sufficiunt ad distinctionem
 95 personarum, nec exemplum eorum est ad propositum, sed magis contra eos, quia si actio qua
 pater generat filium et actio qua depingit imaginem non reciperentur in alia materia et alia,
 non esset distinctio imaginis a filio realiter, sed solum secundum rationem. Sed in divinis
 non est materia nec quasi, ut supra probatum est,³ et maxime recipiens istas actiones vel
 emanationes distinctas. Ergo ibi non est distinctio ex parte terminorum nisi tantum rationis.

100 /63v/

<15> <Alia ratio Henrici>: Item, alibi, scilicet in *Summa*,⁴ dicunt quod, posito quod
 Spiritus Sanctus non procederet a Filio, sed a solo Patre, Filius distingueretur a Spiritu
 Sancto non solum secundum modum distinctionis relationum disparatarum, sed secundum
 rationem originis, scilicet quod hoc est ab hoc. Sed ‘hoc esse ab hoc’ convenit dupliciter:

¹ Cf. Henricus de Gandavo, *Quodl.* V, q. 9, ad 1 (ed. Badius, v. 1, f. 167vX).

² Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, p. 185, ll. 4 et 10-11); cf. Henricus de Gandavo, *Quodl.* V, q. 9, ad 1 (ed. Badius, v. 1, f. 167vX-68rX).

³ Richardus de Bromwich, *I Sent.*, d. 5, q. 2: “Utrum Filius generetur de essentia Patris” (ms. Worcester Cathedral, F. 139, ff. 52v-54r).

⁴ Ll. 104-106 (rationem originis ... sine illo) sunt quasi verbatim ex Henrico de Gandavo, *Summa quaestionum ordinarium*, art. 60, q. 2 (ed. Badius, v. 2, f. 163rE).

105 uno modo proprie, quia scilicet unum eorum alterius est principium et aliud principiatum, et hoc positive. Alio modo consequenter, quia scilicet hoc non habet esse sine illo, ita quod praesupponat illud, et isto ultimo modo distingueretur Spiritus Sanctus a Filio, etsi non procederet ab eo, quia naturaliter emanatio intellectus praecedit emanationem voluntatis.

<16> Contra: sicut actus notionalis spirationis praesupponit generationem, et actus
110 essentialis essentialem. Si tunc iste ordo sufficeret ad distinctionem unius personae ab alia \realiter/, sufficeret ad distinctionem intelligere et velle realiter, quia velle praesupponit intelligere sicut spirare praesupponit generare.

<17: ~16> Dices quod non est simile, quia intelligere et velle sunt actus essentielles.

<18: ~17> Contra: quare sunt isti actus realiter differentes plus* quam essentielles, cum
115 sola causa diversitatis vel differentiae sit talis praesuppositio?

<19> Item, Anselmus arguit¹ contra Graecos probando quod Spiritus Sanctus procedit a Filio – quia si non, non erit unus Deus, et si hoc, igitur Spiritus Sanctus non distinguitur a Filio, manente unitate essentiae.

<20> Item, quaelibet persona \distincta ab alia in divinis/ quae est Deus aut est Deus de
120 Deo aut a quo Deus, secundum intentionem Anselmi;² vel si non, non est Deus. Sicut arguit de Patre et Filio, quia Filius aut est Deus de Deo vel a quo Deus, etsi de Patre, similiter arguo de Filio et Spiritu Sancto: quia Spiritus Sanctus, si est Deus, aut est Deus de Deo aut a quo Deus, \et hoc respectu Filii/. Non est a quo Deus, quia Filius non est a Spiritu Sancto. Igitur est Deus de Deo, et hoc respectu Filii. Igitur est de Filio, vel non est Spiritus Sanctus
125 Deus. Relatio igitur disparata nihil facit \ad distinctionem realem suppositorum/.

<21> Item, ad hoc quod tres personae sint unus Deus oportet quod omnia quae sunt in Patre sint communicata Filio nisi ubi obviat relationis oppositio, etiam ipsa potentia generandi. Et per consequens, si sit unus Deus, actus spirandi est communicatus Filio a Patre, quia non est ibi relationis oppositio, quia si sic, non esset nunc \spiratio/ communicata
130 Filio. Et si hoc, cum vis spirativa sit in utroque, vel Filius spirat cum Patre vel tres personae non sunt unus Deus.

<22> Item, quod Filius in divinis nunc non \potest/ generare Filium, postquam non est nisi unus Filius nec potest esse, non est imperfectionis, quia nihil potest generare se. Sed postquam Filius productus est, si alius Filius posset generari a Patre et non a Filio, alia
135 perfectio esset in Patre quae non foret in Filio. Igitur similiter in proposito: postquam Filius productus est, si Pater posset producere \Spiritus Sanctum/ et non Filius, alia perfectio esset in Patre quae non esset in Filio, et per consequens Filius non esset perfectus Deus, et per consequens non esset unus in essentia cum Patre, quod est contra positum.

<23> Item, sequitur quod vel Spiritus Sanctus non procedit per modum voluntatis vel
140 aliquid* pertinens ad voluntatem habet Pater quod non habet Filius.

¹ Scil. in opere *De processione Spiritus Sancti*.

² Cf. Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, pp. 182, l. 17-183, l. 14).

<Aliorum defensio opinionis Henrici>

<24> Aliqui¹ qui nituntur salvare dictam opinionem dicunt quod est de mente Anselmi quod Spiritus Sanctus distingueretur a Filio etsi non procederet ab eo. Quod patet ex tribus quae
 145 supponit Anselmus, scilicet ex his quae primo supponit, \secundo/ ex processu in arguendo, et \tertio/ ex epologo.

<25> Primo accipit – et sunt* communia* nobis et Graecis – primo² quod sit unus solus Deus perfectus, et quaelibet persona sit totus unus Deus; secundo³ quod Deus sit de ipso nascendo et procedendo; tertio⁴ quod causa quare una persona non est alia est propter
 150 relationem. Postea procedit ponendo istam regulam,⁵ quae est ista: quando ponitur aliquid in divinis, ubi non obviat relationis oppositio, ponitur de omnibus, sicut sequitur: ‘Pater est aeternus, igitur Filius est aeternus’, sed non sequitur: ‘Deus est Pater, igitur Filius est Pater’, quia est de Patre et sic obviat relationis oppositio.

<26> Item, Deus est Filius: sequiturne ‘Spiritus Sanctus est Filius’? Videtur quod sic,
 155 quia relatio adhuc non impedit, quia nondum probatum est quod Spiritus Sanctus procedit a Filio. Respondet quod non,⁶ quia Spiritus Sanctus est de Patre procedendo et Filius nascendo, quamvis Spiritus Sanctus non sit de Filio. Sed postea apparebit ex alia causa, quando probabitur quod Spiritus Sanctus est de Filio. Secundum igitur intentionem suam, duae sunt causae quare Spiritus Sanctus non est Filius: una quia est de Filio, sicut postea
 160 probabit; alia quia, etsi non sit a Filio, tamen procedit nascendo et Spiritus Sanctus procedendo, et in hoc differunt, si non in alio differrent. Hoc etiam patet tertio, quia capitulo 20 recolligit dicta⁷ et ponit duas causas quare Spiritus Sanctus non est Filius, et unam solam causam quare Filius non est Pater, quia Filius est de Patre. Sed duplex est causa quare Spiritus Sanctus non est Filius: una quia Spiritus Sanctus est de Filio secundum nos; et alia,
 165 posito secundum Graecos quod non, tamen Spiritus Sanctus procedit procedendo et Filius nascendo. Ergo ex intentione Anselmi patet quod Spiritus Sanctus distingueretur a Filio etsi procederet a solo Patre, et hoc propter relationes disparatas.

<27: ~14> Ad primam rationem potest dici quod exemplum \de artifice*/ est ad propositum quantum ad hoc quod est distinctio realis ex parte terminorum, et tamen non est
 170 tanta distinctio ex parte principiorum. Sed in creaturis est distinctio imaginis a filio, et requiritur ibi diversitas materiae, quia ibi est distinctio absolutorum materialium. Sed in divinis non est distinctio nisi relativorum in eadem essentia, et ideo non requiritur ad hoc diversitas alia ex parte sua*, sed solum ex diverso modo procedendi.

<28: ~?> Ad secundum respondeo* sicut Damascenus*.

175 <29: ~16> Ad rationem in oppositum: quod etsi velle praesupponit intelligere, non* tamen* est ibi alia processio; sed Anselmus ponit⁸ unam causam quare Spiritus Sanctus non

¹ Non invenimus.

² Cf. Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, pp. 177, l. 18-178, l. 12).

³ Cf. Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, pp. 178, l. 13-179, l. 14).

⁴ Cf. Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, pp. 179, l. 15-180, l. 18).

⁵ “Regula Anselmi”; cf. Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, p. 181, ll. 2-4).

⁶ Cf. Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, p. 185, ll. 3-28).

⁷ Cf. Anselmus, *De processione*, capp. 14-15 (ed. Schmitt, v. 2, pp. 212-16).

⁸ Cf. Anselmus, *De processione*, cap. 1 (e.g. ed. Schmitt, v. 2, p. 185, ll. 3-11).

est Filius, quia est alius modus procedendi quo producit Filius et quo producit Spiritus Sanctus.

<30: ~19> Ad aliud: quod ex negatione ista 'Spiritus Sanctus non procedit a Filio' non
 180 sequitur negatio unitatis Dei. Sed cum illis praesuppositis, scilicet quod sit Deus perfectus et
 quod procedit per modum voluntatis, sequitur quod sit a duobus vel quod non sit unitas Dei.
 Unde Graeci non posuerunt solum istam negativam, sed affirmativam, et ideo argumentum
 bene procedit contra eos. Sed ratio non concludit contra me, quia ego non pono hoc in rei
 veritate, sed solum per impossibile, quod Spiritus Sanctus non procedit a Filio; sed ex hoc
 185 solo non sequitur quod non distinguitur ab eo vel quod non est unitas Dei, nisi hoc ponerem
 in rei veritate ex natura rei, sicut Graeci ponunt. Et ideo illud quod ipsi habent concedere
 sicut consequens, ego nego sicut repugnans fidei. Pono quod apud Sortem haec sit in rei
 veritate vera: 'homo est asinus', quae est impossibilis, et quod Plato sit obligatus ad
 sustinendum illud* tamquam impossibile, Plato habet concedere istam consequentiam:
 190 'homo est asinus, igitur homo est rudibilis', quia habet concedere omne sequens ex posito,
 sive sit possibile sive impossibile.

<31> \Respondent/ ipsi: [valent*] est per impossibile quod Spiritus Sanctus non procedit
 a Filio, \ex/ quo solo non sequitur quin sit alius a Filio nisi accipiantur aliae condiciones
 quae <non> conveniunt nobis et Graecis, quas ponit Anselmus, quas ipsi negant, sustinendo
 195 illud positum impossibile: 'Spiritus Sanctus non est a Filio'. Et quia ista opinio est contra
 fidem, sustinendo eam non possunt salvari omnes articuli fidei.

<32> Per hoc ad rationes sequentes.

<Contra defensionem aliorum>

200 <33> Contra ista: obligatus ad impossibile habet concedere quodlibet impertinens. Sed illa
 quae sunt communia nobis et Graecis sunt huiusmodi, quia si sint repugnantia posito, cum
 Graeci illa concedunt, igitur concedunt positum et repugnans posito, et sic concedunt
 contradictoria; \si non sint communia nobis et Graecis, igitur Anselmus male posuit*/.

<34> Item, ostendo quod relationes disparatae in divinis non distinguunt personas, quia
 205 relatio potest accipi dupliciter, scilicet secundum esse et secundum quiditatem. Si accipiat
 secundum esse, non est aliud quam fundamentum. Igitur relatio ut sic non distinguit nisi
 secundum rationem. Igitur distinguit realiter solum secundum quiditatem, ut scilicet est ad
 oppositum. Sed ut sic est relatio opposita et non disparata, igitur [solum] ut sic solum
 distinguit. Unde relatio ut comparatur ad fundamentum non distinguit.

210

<Alia responsio, de arte obligatoria>

<35> Aliter dicunt aliqui¹ ad quaestionem: ista suppositio vel positio non est admittenda
 secundum artem obligatoriam, quia licet secundum illam artem posset poni quodcumque
 impossibile vel possibile per se, tamen impossibile includens opposita non potest poni, quia
 215 sic non possent salvari regulae observandae in disputatione et arte obligatoria. Sed \si/ in
 impossibili includuntur opposita, sequentur opposita. Vel igitur oportet concedere opposita si

¹ Non invenimus, sed cf. Ioannes Duns Scotus, I *Lectura*, d. 11, q. 2, n. 23 (ed. Vaticana, v. 17, pp. 135, l. 1-136, l. 6); idem, I *Ordinatio*, d. 11, q. 2, n. 27 (ed. Vaticana, v. 5, p. 10).

poneretur impossibile includens opposita, vel negare sequens ex posito, et utrumque est* impossibile /64r/ et contra artem obligatoriam. Nunc autem, ut isti dicunt, ponendo quod Spiritus Sanctus non procedit a Filio, includuntur opposita, scilicet quod Spiritus Sanctus
 220 procedit a Filio et quod non procedit a Filio. Quod probant sic: quia summe necessario repugnat summe impossibile; sed summe necessarium est quod in divinis Spiritus Sanctus procedat a Filio; igitur suum oppositum est summe impossibile. Sed tale includit opposita.

<Contra aliam responsionem>

225 <36: ~35> Contra:¹ ista positio peccat primo in hoc quod quaedam sunt consequentiae naturales in quibus consequens est de per se intellectu antecedentis – quaedam sunt consequentiae accidentales quae tenent per loca extrinseca, in quibus antecedens non potest esse verum sine consequente, tamen consequens non est de per se intellectu antecedentis, sicut quandocumque antecedens est causa consequentis (sicut subiectum est causa
 230 passionis), et per locum a simili ad simile. Igitur potest includere opposita consequentia naturali, et tunc tale positum non potest poni. Sed si includit unum oppositorum consequentia naturali, et aliud consequentia accidentali, tale positum potest poni, quia tunc potest teneri <op>positum et per se intellectum, licet negetur aliquid accidentale. Unde posito tali posito, concedendum est illud quod naturali consequentia sequitur, et negandum
 235 est illud quod sequitur consequentia accidentali – igitur non est de per se intellectu antecedentis, sed repugnat antecedenti, ut si ponatur quod homo non sit risibilis et proponatur, ‘si Sortes est homo, Sortes est risibilis’, neganda est consequentia, quia destruitur per hoc quod consequens non includitur in antecedente. Sic in proposito: quod Spiritus Sanctus \non/ distinguitur a Filio, hoc est quia non est relatio opposita inter Filium et
 240 Spiritum Sanctum, scilicet spiratio actio, quae quasi est superveniens Filio constituto. Et ideo talis non-distinctio quasi accidit Filio, posito quod Spiritus Sanctus a Filio non procedat. Sed ex hoc ipso quod Filius filiatione constituitur in esse suppositivo, sequitur essentiali et naturali consequentia quod distinguitur a quolibet non-tali. Per tale constitutum alius est Spiritus Sanctus, posito quod non procedat ab eo. Et ideo, hoc posito, istud habet
 245 concedi: ‘Spiritus Sanctus distinguitur a Filio’, quod tenet consequentia naturali, et istud, quod huic repugnat, habet negari: ‘Spiritus Sanctus non distinguitur a Filio’, quod sequitur sola consequentia accidentali.

<37> Item,² quando in aliquo distinguuntur plura per quae distinguitur ab alio, excluso uno per quod distinguitur, oportet quaerere de alio. Ut homo distinguitur a lapide per hoc
 250 quod est rationalis et per hoc quod est animal, unde* posito per impossibile quod homo non sit \rationalis/, convenit quaerere an homo distinguitur a lapide per \animal/. Quando igitur in aliquo includuntur plura distinctiva, dummodo tamen alterum non sit praecisa ratio distinguendi, convenit quaerere an per alterum distinguatur. Sed Filius habet filiationem et spirationem actionem; igitur/ exclusa spiratione activa (quod ponitur per hoc quod ponitur

¹ Ll. 225-47 (Contra: ista ... consequentia accidentali) sunt quasi verbatim ex Ioanne Duns Scoto, I *Lectura*, d. 11, q. 2, n. 24 (ed. Vaticana, v. 17, pp. 136, l. 7-137, l. 10).

² Ll. 248-56 (Item, quando Spiritu Sancto) sunt quasi verbatim ex Ioanne Duns Scoto, I *Lectura*, d. 11, q. 2, n. 26 (ed. Vaticana, v. 17, p. 137, ll. 16-27).

255 Spiritus Sanctus non procedere a Filio), adhuc convenit quaerere an Filius distinguitur per filiationem suam a Spiritu Sancto, et per consequens potest habere rationem* positi, et convenit respondere secundum artem obligatoriam.

\Opinio propria/ <quod non>

260 <38> Ad quaestionem dicendum quod si Spiritus Sanctus non procedit a Filio, non distinguitur ab eo, manente unitate essentiae. Hoc primo ostendo esse de mente Anselmi in libro *De processione Spiritus Sancti*, quia in principio libri praemittit contra Graecos – qui posuerunt Spiritum Sanctum non procedere a Filio – quod intendit ex dictis eorum concludere oppositum dictum. Arguit enim sic:¹ “Hac itaque spe pro meae scientiae
265 humilitate scientioribus altiora relinquens, quod postulant aggrediari, et Graecorum fide atque his quae credunt indubitanter et confitentur, pro certissimis argumentis ad probandum quod non credunt utar.” Postea² ponit ea in quibus conveniunt Graeci et Latini, scilicet quod Deus est unus et perfectus Deus, et quaelibet persona est totus Deus, et quod est Deus de Deo nascendo et procedendo. Tertio ponit unam regulam,³ quod consequentia tenet: unitas non
270 amittit suum consequens nisi ubi obviat relationis oppositio.

<39> Ex his suppositis arguit sic:⁴ de Patre respectu Filii et de Patre respectu Spiritus Sancti, si tres personae sunt unus Deus, igitur Pater est Filius nisi obviat relationis oppositio; sed in proposito talis oppositio obviat, et ideo Pater non est Filius nec e converso. Unde Filius est Deus de Deo, scilicet Patre, et ideo non est Pater. Unde breviter vult quod
275 quaelibet persona quae est Deus aut est Deus de Deo vel a quo Deus, et hoc comparando quamlibet personam ad aliam. Vel si non, illa persona non est perfectus Deus \et distincta persona ab aliis in eadem essentia/. Similiter tunc de Filio respectu Spiritus Sancti, quia Spiritus Sanctus aut est Deus de Deo, aut a quo Deus, vel non est perfectus Deus \etc/. Sed Filius non est de Spiritu Sancto, certum est. Igitur Spiritus Sanctus est de Filio, vel Spiritus
280 Sanctus non est perfectus Deus \et persona distincta in unitate essentiae/, quod est contra Graecos, quia ipsi ponunt quod quaelibet persona est perfectus Deus \etc/. Ista consequentia est bona, quia ex opposito consequentis sequitur oppositum antecedentis, quia sequitur: ‘est perfectus Deus \et distincta persona ab aliis/, igitur est de Filio’; igitur ex opposito, ‘non est de Filio, igitur non est perfectus Deus’. Si non est perfectus Deus, igitur vel \Spiritus
285 Sanctus/ est creatura vel non erit persona distincta a Filio. Igitur a primo ad ultimum: vel procedit a Filio vel non erit distincta persona a persona Filii.

<40> Vel potest argui sub alia forma sic: nulla persona distinguitur ab alia nisi ubi obviat relationis oppositio, sicut probat Anselmus⁵ inductive de qualibet persona in comparatione ad aliam, et loquitur de relatione non disparata sed contraria, sicut patet in exemplo suo de
290 Patre respectu Filii.⁶ Sed si Spiritus Sanctus non sit a Filio \nec e contra/, non obviat relationis oppositio, per hoc enim probat Anselmus quod obviat relationis oppositio inter

¹ Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, p. 177, ll. 14-17).

² Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, pp. 177, l. 18-178, ll. 4 et 13-14).

³ “Regula Anselmi”; cf. Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, p. 181, ll. 2-4).

⁴ Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, pp. 181, l. 26-184, l. 15).

⁵ Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, pp. 182, l. 17-183, l. 14).

⁶ Cf. fortasse Anselmus, *De processione*, cap. 1 (ed. Schmitt, v. 2, pp. 179, l. 15-180, l. 5).

Patrem et Filium: quia Filius est de Patre. Et tunc sequitur: igitur Spiritus Sanctus non distinguitur a Filio. Et sic a primo ad ultimum: \si Spiritus Sanctus non sit de Filio, igitur non distinguitur a Filio/.

295 <41> Dices quod, quando loquitur de Filio respectu Spiritus Sancti, loquitur de relatione disparata, quia dicit¹ \quod/ "ex hoc solo essent diversi" quod unum nascitur et alterum procedit.

<42: ~41> Contra: tunc argueret magis pro Graecis quam contra eos, quia nulla persona est ab alia mediante relatione disparata, sed ipse nititur probare contra eos, ostendendo quod
300 Spiritus Sanctus est a Filio vel non est Deus et persona distincta in unitate essentiae, cuius oppositum ipsi dixerunt. Et sic, cum negaverint Spiritum Sanctum procedere a Filio mediante relatione originis et non disparata, si intelligitur* in arguendo contra eos de relatione disparata et non originis, magis arguitur pro eis quam contra eos.

<43> Item, hoc apparet ex intentione Anselmi. Vult enim quod Spiritus Sanctus, etsi sit
305 aliquo modo alius a Patre per hoc quod Pater habet Filium et Spiritus Sanctus non habet Filium, non tamen est alia persona a persona Patris nisi procedat a Patre et ab illo habeat esse. Eodem modo arguit de Filio et Spiritu Sancto. Ait enim sic:² "Non ideo alius est", scilicet Spiritus Sanctus a Patre, "quia Pater habet Filium et Spiritus Sanctus non habet Filium. Per hoc enim probare possunt, quia alii sunt ab invicem, non tamen haec est causa ut
310 diversae sint personae." Et hic probat per exemplum. Sed bene post exprimit causam, dicens:³ "Sed neque per hoc intelligi potest esse a Patre alius quia est spiritus Patris, si de illo non habeat esse." Et bene post:⁴ "Videtur itaque quod Spiritus Sanctus non sit per aliud a Patre alius nisi quia ab illo habet esse quod est." Sed secundum quod postea probat, si Spiritus Sanctus procedit a Patre, procedit a Filio, quia si non procedit de Filio, non procedit
315 de Deo, quia non obviat relationis oppositio. Ait enim sic:⁵ "Interrogo utrum \ideo/ intelligendus sit Spiritus Sanctus esse de Patre quia est de Deo, aut idcirco esse de Deo quia est de Patre. Licet enim invicem alterum altero probetur, quoniam nulla praedicta obviat relatio, non tamen similiter sunt invicem alterum alterius causa." Et hoc probat, quia ideo Spiritus Sanctus \est/ de Patre quia est de Deo et non e converso, quia "stultissimum est
320 dicere" quod Spiritus Sanctus est de relatione et adhuc, hoc posito, Spiritus Sanctus <non> esset de Filio, quia nulla est relatio Patris, scilicet ad aliquid aliud a Filio, sine relatione Filii. Et ideo concludit:⁶ "Quare sequetur Spiritum Sanctum esse de utraque, si est de una. Itaque, si est de Patre secundum relationem, erit similiter et de Filio secundum eundem sensum."

<44> Ex istis ultimo dictis patet quod Anselmus non assignat duas causas quare Spiritus
325 Sanctus distinguitur a Filio, unam quia procedit \ab eo/ et aliam quia alter procedit nascendo et alter procedendo, sed est una causa. Unde una est quasi involuta in alia tamquam in ratione unius praemissae, quia hoc quod dicit quod ex \hoc/ solo differunt quod Spiritus Sanctus procedit procedendo a Patre, non intelligit excludere Filium, sed includere, quia

¹ Anselmus, *De processione*, cap. 2 (ed. Schmitt, v. 2, p. 185, l. 11 et cf. ll. 4-5).

² Anselmus, *De processione*, cap. 2 (ed. Schmitt, v. 2, p. 186, ll. 9-12).

³ Anselmus, *De processione*, cap. 2 (ed. Schmitt, v. 2, p. 187, ll. 7-8).

⁴ Anselmus, *De processione*, cap. 2 (ed. Schmitt, v. 2, p. 187., ll. 17-18).

⁵ Anselmus, *De processione*, cap. 2 (ed. Schmitt, v. 2, pp. 189, l. 26-190, l. 2).

⁶ Anselmus, *De processione*, cap. 2 (ed. Schmitt, v. 2, p. 190, ll. 12-14).

sicut nunc dictum est, vult quod non sit alia relatio Patris ad aliud nisi fuerit relatio Filii ad
 330 idem. Et ideo, si Pater mittit, Filius mittit, si Pater spirat, Filius spirat.

<45> Et propter hoc respondet Anselmus ad unam obiectionem de sole,¹ quia aliquis
 posset dicere quod ab uno sole est splendor et calor, sed nec calor est a splendore nec e
 converso; sic Filius et Spiritus Sanctus sunt a Patre, et tamen nec Spiritus Sanctus est a Filio
 nec e converso. Respondet² quod non est simile, quia “cum dicimus Filium esse de Patre et
 335 Spiritum Sanctum esse de Patre, dicimus Deum esse de Deo, quia tres personae sunt unus
 Deus. Sed non dicimus esse solem de sole, cum splendor aut calor est de sole. Nec dicimus
 illa tria unum esse.” Et ideo, si Spiritus Sanctus sit de Patre, cum Pater et Filius sint unus
 Deus et non obviat relationis oppositio, Spiritus Sanctus est de Filio. Et ideo Anselmus
 videtur innuere quod, si Spiritus Sanctus non procedit a Filio, non distinguitur personaliter \a
 340 Patre nec a Filio, quod similiter ego teneo/.

<Alia obiectio et solutio – in margine>

<46> \Si* forte dicent quod iste processus prolatus est contra Graecos qui posuerunt
 Spiritum Sanctum non procedere a Filio secundum rei veritatem, et cum hoc concesserunt
 345 alia quae proponit Anselmus, ex quibus sequitur contra eos illud quod negaverunt*. Sed nos
 ponimus illud esse impossibile, et quia est aliquo modo contra fidem, hoc sustinendo
 tamquam impossibile non possumus concedere omnes articulos fidei. Sed ex hoc solo quod
 Spiritus Sanctus non est a Filio, non sequitur quod non distinguitur ab eo.

<47: ~46> Contra: obligatus ad impossibile, etsi non habeat sustinere illud tamquam
 350 verum in se, habet tamen concedere omne verum impertinens et negare repugnans. Et hoc est
 commune* sustinenti positum tamquam impossibile vel* verum*. Pono igitur istud tamquam
 impossibile: Spiritus Sanctus non est a Filio. Deinde propono: Spiritus Sanctus est perfectus
 Deus – istud est verum. Deinde propono secundo loco: Filius est a Spiritu Sancto – istud est
 positum non sequens, igitur negandum. Quo negato, propono tertio loco: Spiritus Sanctus est
 355 a Patre. Si negas, negas sequens, quia sequitur secundum Anselmum:³ “Spiritus est perfectus
 Deus, igitur respectu cuiuslibet personae est Deus de Deo” etc. Sed Filius non est de Spiritu
 Sancto, igitur Spiritus Sanctus est de Filio. Si concedas, concedis* oppositum* positi*./
 /64v/

360 <Contra opinionem propriam>

<48> Contra istam opinionem arguitur sic, probando quod Filius per filiationem distinguitur
 a Spiritu Sancto, etsi non procedat ab eo: quia⁴ unumquodque eodem formaliter constituitur
 in esse et distinguitur ab omni alio, quia eodem quo in se est ens, est ab alio divisum, igitur

¹ Anselmus, *De processione*, cap. 8 (ed. Schmitt, v. 2, p. 199, ll. 30-31).

² Anselmus, *De processione*, cap. 8 (ed. Schmitt, v. 2, p. 200, ll. 16-21).

³ Cf. e.g. Anselmus, *De processione*, cap. 1: “... quidquid de uno Deo qui totus est quidquid est dicitur, de toto Deo Patre dicatur et de Filio et de Spiritu Sancto, quia unusquisque solus et totus et perfectus Deus est Sed prius dicemus de Spiritu Sancto, si secundum consequentiam praedictam sit de Patre et de se ipso. De Patre quidem necesse est eum esse, quia nulla obviat oppositio.” Ed. Schmitt, v. 2, pp. 180, ll. 25-27 et 183, ll. 7-9.

⁴ Ll. 362-69 (unumquodque eodem ... Spiritu Sancto) sunt quasi verbatim ex Ioanne Duns Scoto, I *Lectura*, d. 11, q. 2, n. 34 (ed. Vaticana, v. 17, p. 140, ll. 13-24).

eodem persona constituitur in esse personali et distinguitur; sed Filius non constituitur
 365 spiratione activa, ut omnes concedunt, sed filiatione; igitur Filius sola filiatione distinguitur
 formaliter. Sed stante formali principio distinctivo, quocumque posteriori posito vel remoto,
 stat formalis distinctio; ergo stante filiatione, stat formalis ratio distinctionis Filii a Spiritu
 Sancto, si Filius non spiraret. Igitur adhuc, posito quod non haberet spirationem actionem,
 sed tantum filiationem, distingueretur a Spiritu Sancto.

370 <49: ~48> Ad¹ hanc rationem dicitur quod, quando aliquid plura distinctiva in se habet,
 ita quod una ratio distinctiva sit communior quam alia, per rationem distinctivam
 communioem distinguitur ab illis cum quibus non convenit in specie, et non per rationem
 propriam distinctivam; sed per istam distinguitur ab illis cum quibus convenit ultimata
 375 convenientia. Verbi gratia: homo est animal, corpus, substantia. Per hoc quod est substantia
 distinguitur ab accidentibus; per hoc quod est corpus distinguitur ab incorporeis; per hoc
 quod est animal ab inanimatis. Sed per hoc quod est rationalis tantum distinguitur ab aliis
 speciebus a quibus ultimate distinguitur. Sic in proposito, Pater et Filius habent rationem
 communem distinctivam ut spirationem actionem, ideo per istam distinguitur \uterque/ a
 Spiritu Sancto; sed Pater et Filius habent propria distinctiva, et per ista distinguuntur inter se
 380 tantum, et non a Spiritu Sancto. Per hoc ad formam, quod eodem formali proximo quo
 constituitur, distinguitur a quolibet alio cum quo proximo convenit, sed per commune
 distinguitur ab alio cum quo non proximo convenit, \scilicet a Spiritu Sancto*./

<50: ~49> Contra:² qu[and]ocumque aliquid formaliter constituitur, eodem distinguitur
 ab omni alio a quo distinguitur circumscripto quocumque alio posteriori, sicut patet in
 385 exemplis eorum: homo est animal et homo est rationalis; posito per impossibile vel per
 impossibile quod homo esset rationalis et non animal, adhuc per hoc quod est rationalis
 distingueretur a lapide, et ideo sola rationalitas esset sufficiens principium distinguendi
 hominem ab omni alio. Unde per proprium distinctivum est diversum ab omni alio, et non
 per commune distinctivum, sicut homo per rationale, et non per animalitatem. \Igitur
 390 similiter, Filius per filiationem distinguitur formaliter a quolibet* alio, quocumque alio
 circumscripto* [quolibet alio <re>moto]/.

<51> Item,³ ad principale, emanationes per modum voluntatis et naturae distinguuntur,
 ita quod impossibile est unam esse aliam; sed si emanationes sunt impossibiles,
 impossibile est quod termini earum sint idem. Sed posito quod Spiritus Sanctus non
 395 procederet a Filio, adhuc forent emanationes distinctae, quia per voluntatem in Patre
 produceretur Spiritus Sanctus et per intellectum Verbum.

<52> Item,⁴ posito quod Filius non spiraret Spiritum Sanctum, si tunc vis spirativa et vis
 generativa in Patre non sufficerent ad causandum realem distinctionem in illis

¹ Ll. 370-82 (Ad hanc ... non proximo convenit) sunt quasi verbatim ex Ioanne Duns Scoto, I *Lectura*, d. 11, q. 2, n. 35 (ed. Vaticana, v. 17, p. 141, ll. 1-23); cf. Thomas de Sutton, *Quaestiones ordinariae*, q. 9, resp (ed. J. Schneider, Monacho 1977, pp. 277-78).

² Ll. 383-89 (Contra: qu[and]ocumque ... commune distinctivum) sunt quasi verbatim ex Ioanne Duns Scoto, I *Lectura*, d. 11, q. 2, n. 36 (ed. Vaticana, v. 17, pp. 141, l. 24-142, l. 4 et p. 142, ll. 16-18).

³ Ll. 392-96 (emanationes per modum ... intellectum verbum): cf. Ioannes Duns Scotus, I *Lectura*, d. 11, q. 2, n. 39 (ed. Vaticana, v. 17, p. 143, ll. 8-15).

⁴ Ll. 397-402 (Filius non ... tunc sufficerent): cf. Ioannes Duns Scotus, I *Lectura*, d. 11, q. 2, n. 43 (ed. Vaticana, v. 17, p. 144, ll. 13-20).

emanationibus, igitur nec modo vis spirativa in Patre et Filio et vis generativa in Patre
 400 sufficerent. Consequens est falsum. Probatio consequentiae: tantum differt vis generativa in
 Patre a vi spirativa in Patre quantum differt a vi spirativa in Patre et Filio, ergo si nunc
 sufficiunt, tunc sufficerent/.

<53: ~52> Ad istud¹ dicitur quod vis spirativa est cum vi generativa passiva in Filio et
 vi generativa activa in Patre/, et ita est cum relationibus oppositis, et ideo distinguitur a vi
 405 generativa in Filio et est principium distinctae emanationis. Aliter enim non posset concludi
 distinctio eius a vi generativa in Patre.

<54: ~53> Contra:² causa quare vis spirativa est cum illis relationibus oppositis \non/ est
 quia sunt relationes oppositae, sed quia vis spirativa activa talis est formaliter, igitur quod vis
 spirativa distinguitur a vi generativa in Patre non est quia est \simul cum vi/ generativa in
 410 Filio, sed distinguitur quia est formaliter tale. \Et per consequens vis spirativa differret
 realiter a vi generativa etsi non esset vis spirativa in Filio/.

<55> Item, per hanc rationem essentia distingueretur a vi generativa in Patre quia est
 cum oppositis relationibus.

<56> Item,³ si duae personae per impossibile essent idem cum una persona personaliter,
 415 essent una persona. Igitur si duae sint personae per respectum ad aliam, sunt duae inter se.
 Sed Filius et Spiritus Sanctus sunt duae personae per respectum ad Patrem, licet una non
 procedat ex alia. Igitur sunt duae inter se.

<57: ~56> Sed respondetur ad illud negando minorem, quia, si Spiritus Sanctus non esset
 a Filio, non essent duae <personae> per respectum ad Patrem. Unde \sicut/ unum suppositum
 420 per unam potentiam activam generat, per aliam spirat, ita unum suppositum per unam
 potentiam passivam spiratur et per aliam generatur.

<58: ~57> Contra: quando aliqua duo differunt a tertio per aliqua eis propria per quae
 distinguuntur ab eodem et constituuntur formaliter in esse tali, quocumque alio posito vel
 remoto, manentibus illis propriis, distinguuntur ab eodem; sed Spiritus Sanctus constituitur
 425 in esse tali spiratione passiva, et Filius filiatione, et distinguuntur formaliter per ista a Patre;
 igitur quocumque alio posito vel remoto, manentibus illis proprietatibus, a Patre
 distinguuntur. Sed etsi Spiritus Sanctus procedat a solo Patre, et Filius similiter, manent istae
 proprietates; igitur manent personae distinctae in comparatione ad Patrem/.

430 <Contra rationes contrarias opinioni propriae>

<59: ~48> Ad primum istorum, “unumquodque eodem formaliter” etc., dicendum quod
 verum est in creaturis ubi est distinctio et constitutio suppositorum per absoluta: per id idem
 constituitur aliquid in esse et distinguitur ab aliis. Sed in divinis supposita constituuntur per
 relationes et distinguuntur per relationes originis in quantum relationes originis sunt, ita

¹ Ll. 403-406 (quod vis ... in Patre): cf. Ioannes Duns Scotus, I *Lectura*, d. 11, q. 2, n. 44 (ed. Vat., v. 17, pp. 144, l. 22-145, l. 3); cf. Godefridus de Fontibus, *Quodl.* VII, q. 4 (Les Philosophes Belges, v. 3, pp. 291-92).

² Ll. 407-13 (quare vis ... oppositis relationibus) sunt quasi verbatim ex Ioanne Duns Scoto, I *Lectura*, d. 11, q. 2, nn. 45-46 (ed. Vaticana, v. 17, p. 145, ll. 4-11); cf. Guillelmus de Ware, I *Sent.*, d. 13, q. 2 (ed. Friedman, *CIMAGL* 72 [2001], pp. 110, l. 422-111, l. 430).

³ Ll. 414-21 (si duae ... aliam generatur) sunt quasi verbatim ex Guillelmo de Ware, I *Sent.*, d. 9, q. 5 (ed. Friedman, *CIMAGL* 72 [2001], p. 102, ll. 128-35).

435 quod sine origine non \est/ distinctio earum. Unde relatio non distinguit nisi in comparatione ad oppositum, quia secundum quamcumque aliam comparationem habet rationem absoluti.

<60: ~50> Per idem patet ad secundum.

<61: ~51> Ad tertium, “emanationes per modum voluntatis et naturae distinguuntur” etc., dicendum quod, posito quod Spiritus Sanctus non procedat a Filio, istae emanationes
440 per modum intellectus et voluntatis non differrent nisi ratione, et ideo possunt habere unum terminum realiter.

<62: ~52> Ad quartum, quod est directe contra istud¹, de vi spirativa et generativa, “si non sufficerent” etc., dicendum quod vis spirativa ut in Filio magis differt a vi generativa ut in Patre quam vis spirativa ut in Patre differat a vi generativa in eodem, \scilicet Patre/.
445 Cuius ratio est quia vis spirativa ut in Filio quasi originatur a Patre, etsi mediate, et ideo persona distincta realiter \potest/ produci nunc a Patre et Filio. Sed posito quod Spiritus Sanctus non procedat a Filio, talis vis spirativa non originaretur a Patre et Filio, et ideo non produceretur Spiritus Sanctus \a Patre/ ut distincta persona realiter a Filio.

<63: ~54> Ad quintum, quod est contra hoc², patet, quia non est causa quare “vis
450 spirativa ut in Filio magis distinguitur a vi generativa ut in Patre”, etc., nisi quia originatur in Filio a Patre, ut dictum est, et non propter formalitatem, sicut arguitur.

<64: ~55> Ad septimum, <dicendum> quod non est simile de essentia et de communi spiratione. Unde sciendum est quod alter\um/ esse ex altero est dupliciter, scilicet directe vel indirecte. Sicut in creaturis qualitas vel quantitas \est a substantia indirecte, sed substantia*
455 a* substantia* directe/, sic Filius originatur a Patre in divinis directe et omne illud quod quasi consequitur Filium et non prius fuerit in Filio re nec ratione est* originatum etsi secundario; sed huiusmodi est spiratio actio ut in Filio. Sed spiratio actio ut in Patre non originatur ab aliquo mediate nec immediate, et ideo paternitas et spiratio actio non differunt realiter in Patre. Sed aliter est de essentia, quia duae condiciones requiruntur ad hoc quod
460 aliquid sit originatum mediate, una quod sit in eo in quo originatur quasi de novo, et ideo essentia non originatur ut in Filio, quia etsi sit communicata Filio a Patre, non tamen est ibi quasi de novo. Secunda condicio est quod persona in qua dicitur originari ipsamet originetur, et ideo spiratio actio ut est in Patre a nullo originatur.

<65: ~64> Dices quod spiratio actio ut in Patre et Filio sunt unum realiter, igitur si
465 originatur in uno, et in alio.

<66: ~65> Dicendum quod differunt ratione, etsi sint idem re.

<67: ~56?> Ad sextum respondeo sicut responsum est.

<68: ~58?> Ad rationem in oppositum, patet ex dictis, quia illa propositio, “per id idem constituitur aliquid et distinguitur formaliter ab omni alio” habet locum in creaturis.

470

<Ad rationes principales quod sic et ad rationes aliarum opinionum>

<69: ~2> Ad primam rationem principalem, “sufficit distinctio secundum rationem” etc., dicendum quod, quando principium et illud quod est ex principio differunt secundum naturam, tunc sufficit in principio ponere differentiam secundum rationem ut ipsa quae sunt

¹ I.e. contra § 61.

² I.e. contra § 62.

475 ex principio differant realiter. Sed omnes tres personae sunt eiusdem naturae, ideo non possunt distingui per differentiam absolutorum secundum rationem nisi una procedat ab alia et realiter referatur ad ipsam. Unde in creaturis, quod aliqua differant realiter ex parte terminorum et secundum rationem ex parte principii, hoc est propter diversa subiecta, quia propter diversitatem ex parte materiae, quae causa non est in divinis.

480 <70: ~3> Ad secundam, dicendum quod, quando aliquis in errorem labitur, non oportet quod Ecclesia imponat ei omnia quae sequuntur ex illo errore, quia talia aliquando sunt \quasi/ infinita.

<71: ~4> Ad tertiam, “idem non potest esse Verbum et Amor,” dicendum quod hoc est verum secundum rei veritatem; tamen posito quod Spiritus Sanctus non procederet a Filio, 485 Amor non differret a Verbo nisi secundum rationem, quia, ut dictum est, emanationes forent distinctae tantum secundum rationem.

<72: ~7, 9, 10> Per iam dicta patet ad rationem fundamentalem primae opinionis, et similiter ad rationes dictam opinionem confirmantes.

<73: ~12> Ad confirmationem istius opinionis, quantum ad intentionem Anselmi, quia 490 secundum eos Anselmus ponit duas causas quare Spiritus Sanctus distinguitur /65r/ [distinguitur] a Filio, dicendum est quod non, sed tantum unam modo superius exposito.¹

<74: ~35> Ad rationem alterius opinionis quae ponit quod, si Spiritus Sanctus non procedit a Filio, sequitur quod distinguitur ab eo et non distinguitur, dico quod non est verum, sed tantum sequitur quod non distinguitur, quia in divinis non est distinctio per 495 relationes disparatas, ut ostensum est, sed tantum per relationes originis. Et quando probatur, quia “quod Spiritus Sanctus procedit a Filio est summe necessarium, igitur suum oppositum est summe impossibile” etc., potest dici quod haec propositio est summe necessaria, quia est simpliciter necessaria et absolute, et ideo eius oppositum est summe impossibile quia simpliciter impossibile. Non tamen sequitur quod includat contradictoria consequentia 500 naturali. Unde haec est summe necessaria: ‘Deus est’, et haec summe impossibilis: ‘Deus non est’, et tamen consequentia formali et naturali in ista non includuntur contradictoria.

<75: ~36> Rationes tamen contra istam opinionem sunt contra me, ideo respondeo. Ad primam, quando dicitur quod consequentia naturali sequitur ‘Spiritus Sanctus non procedit a Filio, igitur non distinguitur ab eo’, nego. Ad probationem, ex hoc quod ponitur Filius 505 constitui in esse Filii, distinguitur per hoc naturaliter et formaliter ab omni alio, ad istud patet ex dictis, quia posito isto casu, propositio est falsa. Unde relatione non disparata sed originis distinguitur una persona ab alia; sed isto casu posito, non esset relatio originis inter Filium et Spiritum Sanctum.

<76: ~37> Ad secundam, de animali et rationali, patet, quia ista deductio habet veritatem 510 ubi aliquid constituitur in esse per absolutum.

Apparatus criticus

11 nisi] nec || 217 includuntur] includi || 222 summe] summum

¹ Hic supra, §§ 38-45.